

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 141 (16599)

2002 чылдың
ДЕКАБРЬ 5,
четверг

Ат салган шагы 17.00
Садар өртээ 3 рубль.

Хүндүлүг номчукчу!

Келир чаа 2003 чылдың I-ги чартында «Шын» солунга чагыдылга чер-черде чоруп турар. Солуннуг болур дизиңерзе, амдыгааштан эгелеп чагыдып алырынче далажыңар.

Чурттакчы чонга чагыдылганың чартык чылда өртээ – 215 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 100 рубль, чедирилгези дээш – 115 рубль. Үш айда – 108 рубль.

Организацияларга – 265 рубль, ооң иштинде: чагыдылга өртээ – 150 рубль, чедирилгези – 115 рубль. Үш айда – 133 рубль.

*Өй-шаанда чагыдып алыр дээш далажыңар.
Чагыдылганы почта салбырларында хүлээп ап турар.*

Чагыдылга – 2003

МӨӨРЕЙЖЕ ЧАЛАЛГА

Тыва Республикада Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң кожуннарда салбырларының аразынга «Шын» солуннун чагыдылгазынга хамаарыштыр чаңчыл болган мөөрейниң эгелээнин чарлап тур бис. **2003 чылдың бирги чартында чагыдылга МӨӨРЕЙНИИҢ негелделери мындг:**

— харыылап турар девискээрлеринге 1000-дан эвээш эвес чагыдылганы организастан салбырларга чагыдылга кампаниязының түннелинде акша шаңналдарын болгаш Хүндүлүг бижиктерни тыпсыр.

- бир I-ги чер — 1000 рубль
- ийи II-ги чер — 800-800 рубль
- ийи III-кү чер — 600-600 рубль
- «Эң хөй чагыдылгалыг сумунун почтачызы» деп ийи тускай шаңнал — 500-500 рубль;
- ийи мактал шаңнал — 300-300 рубль.

Мөөрейниң түннелдерин үндүрүп тура, тус-тус черлерде чурттакчы чоннун, өрегерниң санын, ниити сандан чагыдылганың хуузу кол барымдаалаар.

Федералдыг почта харылзаа эргелелиниң бергени медээ-дыңнадынга дүүштүр «Шынның» доктаамал болгаш эң идепкейлиг чагыдып алькчыларының адын солун арнынга чырыдып, шаңнал-мактаары көрдүнгөн.

РЕДКОЛЛЕГИЯ.

Соңгулдалар–2002

БАШТАЙГЫ ДЫҢНАДЫГ ЕЗУГААР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарының немелде сонгулдалары декабрь 1-де болуп эрткен. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының депутаттарын 13 сонгулда округундан, Хоойлужудулга палатазының депутаттарын 9 округтан сонгуур турган.

Кызыл хоорайның девискээр сонгулда комиссиязының баштайгы дыңнадыг езугаар алырга, Кызыл хоорайга сонгулдалар чүгле 3 сонгулда округтарынга эрткен деп санап турар.

Болуп эрткен немелде сонгулдаларга ТР-ниң Чазак Аппаратының Девискээр хөгжүлдезиниң болгаш тус чер бот-

башкарылганың органнары-биле демнежип ажылдаар эргелелиниң сектор эргелекчизи Алина Викторовна Даржаа Калининский №10 сонгулда округундан сонгукчуларның 75,91 хуу бадылаашкынын алгаш, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутатынга сонгуткан.

Төлээлекчилер палатазының депутатынга Калининский №10 сонгулда округундан сонгукчуларның 81,09 хуу бадылаашкынын алгаш, ТР-ниң Күрүнениң санитар-эпидемиологтук хайгаарал төвүнүн кол эмчизи Любовь Маадыр-ооловна Ооржак эрткен.

Сонгукчуларның идепкейлиг киришкени-биле Первомайский №4 сонгулда округунга Сергей

Викторович Сафрин сонгукчуларның 49,42 хуу бадылаашкынын алган. Ооң удурланыкчызы Марина Саян-ооловна Тараачы сонгукчуларның 30,46 хуу бадылаашкынынга төлептиг болган. Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутатынга Первомайский №4 сонгулда округундан 60 ийи кандидаттын аразынга катап бадылаашкын ТР-ниң Төп сонгулда комиссиязының тодараткан хүнүнде болуп.

Декабрь 1-де ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палатазының, сонгулдаларының Кызыл хоорайның сонгукчуларының чүгле 29 хуузу бадылаашкынга киришкен.

Бистиң корр.

Чагыдылганар бар бе?

ЧАГЫДЫН АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР

Чаа-Хөл кожуннун эң ырак сууру Шаңчыда почта харылзаазы чок. Ынчангаш аңаа солуннар, журналдар чагыдары дыка берге. Почта чок черге кым солун чагыдар боор. Аңаа чагыдылга дугайында суртаал ажылы кылып чеде берген «Шын» солуннун бөлүк ажылдакчылары кайгай берген бис.

Ырак хову ортузунда почта, харылзаа чок ол Шаңчы суурда чүгле Довут-оол Монгушович Сотпа кара чааскаан чагыдылгалыг бооп, «Шын» солунну номчуп турар болду. Канчап де? Шаңчы суурдан ырак кожун төвү Чаа-Хөл суурнун почтазындан «Шын» солунну чагыдып аар ирей-дир. Ооң чагыдылганын урутлары албан-биле Чаа-Хөлче чорук кылып чорааш, эккеп бээр. Оозун ол кестүк безин чокка номчуур. Ынчангаш республика амдыралын ол кымдан артык билер. Улуг назылыг хоочун номчукчунун үлегерин Шаңчы суму чагырганың даргазы В.С. Биче-оол эдерип, еске өрегерлерге чагыдылга кылырынын дугайын үргүлчү суртаалдаарын,

боду-даа чагыдып алырын хүлээнди.

Ол-ла кежээ, ноябрь 22-де, Шаңчы суурда чаңгыс борбак чагыдыкчывыстың бажынынга бардывыс. «Шын» солуннун редакторунун чорутканы өөрүп четтиришкениниң бижин ирей улуг хүндүткел-биле хүлээп алды. Ирейниң өөнүң ишти Ийме чурттуг угбайның сүттүг шайын ижип, хоочун номчукчу Довут-оол Монгушовичиниң солун чугаазын дыңнадывыс. «Солун, сеткүүл чокта, кижээ караңгы-биле демей болур-дур. Ырак-чоокта чоннун канчаар чурттап чоруурун бо кижэ билексээр боор чүве-дир» — деп, ирей чугаалап олурду. Ынчангаш хоочун номчукчу Довут-оол Монгушович Сотпага кан дег кадыкшылдыг бооп, ам-даа хөй чыл чурттаарын йөрээп, «Шын» солундан чарылбазын күзээр-дир бис.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: хоочун номчукчу Д.М. СОТПА.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

ТР-ниң Чазаанда

Тыва Республиканың Чазаа Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан Тыва Республиканың Чазак делегациязының Моолга албан-чорунун түннелдериниң дугайында №877 доктаалды 2002 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан ТР-ниң Чазак делегациязының составына ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, инновация, инвестиция политиказы болгаш даштыкы-экономика харылзаалар сайыды А.А.Мельников, РФ-тин Президентизиниң чанында ТР-ниң доктаамал төлээзи О.О.Чөлбөней, инновация, инвестиция болгаш даштыкы-экономика харылзаалар сайыдының оралакчызы Н.Ч.Тарыма, «Тыва корпорация» АН-ниң директорлар чөвүлелиниң даргазы А.Ш.Ооржак — олар кирген.

Делегацияны Моолдун премьер-министри Н.Энхбаяр, садыг-экономика болгаш эртем-техника кады ажылдажылга талазы-биле Моол-Россия чазактар аразының моол таладан даргазы, Моолдун инфраструктура сайыды Б.Жигжид, албанның өске-даа кижилери хүлээп алган. Найралдыг ужуражышкындар болгаш чугаалажышкындар үезинде талалар бүгү талалыг харылзааларны калбартырынга кайы-даа таланың сонургалдарын илереткен, Моолда болгаш Тыва Республикада боттандырып турар чугула айтырыгларны, садыг-экономика, эртем-техника, культура харылзааларын калбартыр айтырыгларны чугаалашкан. Делегация Моолдун Күрүнениң Улуг Хуралының (парламентизиниң) кежигүннери-биле, Моолдун Эртемнер академиязының президентизи Б.Чадрра-биле ужурашкан, Кызыл хоорайда №3 республика эмнелгезиниң болгаш Улан-Батор хоорайда №3 эмнелгениң аразында керээге ат салган, Моолдун эът үндүр садар ассоциациязының президентизи Д.Герелхуу-биле чугаалажышкындарны кылган, Гандантөгчинлэн хүрээинге чораан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан Тыва Республиканың делегациязының Улан-Батор хоорайга албан-чорунун түннелинде Тыва Республиканың Чазак Даргазының Моолга албан-чорунун үезинде чедип алдынган дугуржунгаларны боттандыраар сорулга-биле Моолдун болгаш Тыва Республиканың чазактарының Протоколунга ат салган, ында ийи күрүнениң аразында бот-бодунга ажыктыг харылзааларны хөгжүдериниң эң чугула угланышкындарын айыткан.

Тыва Республиканың Чазаа:

1. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан Тыва Республиканың Чазак делегациязының Моолга албан-чорунун түннелдерин чүүлдүгүзүң.

2. Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак баштаан ТР-ниң Чазак делегациязының албан-чорунун түннелдериниң талазы-биле 2002 чылдың октябрь 1-де Улан-Баторга ат салган Протоколун боттандыраар хемчеглерниң планын бадылаан. Ында айыткан хевирлерни Тыва Республиканың сонургалдыг ямы, ведомстволары болгаш кызыгаар чоогунда кожуннар чагыргалары база Моолдун кызыгаар чоогунда аймактар чагыргаларының баштыңнары-биле дугуржуп деткээн.

3. Бо доктаалды күүседип талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни алырын Тыва Республиканың кызыгаар чоогунда кожуннар чагыргаларының, ямыларның, ведомстволарының удуртукчуларынга сүмелзээн.

Тыва Республиканың Чазаа «Тыва Республикага чер кадастрын тургузар болгаш чер харылзаалары хөгжүдөр талазы-биле хемчеглерни бадылаар дугайында» № 875 доктаалды 2002 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

Сөөлгү 10 чылда республикага чер реформазының болгаш чер харылзааларын таарыштыраар эрге-хоойлу актыларын боттандыраар талазы-биле тодаргай ажылдарны чоруткан.

1999-2002 чылдарың дургузунда ТР-ниң Чазаа чер реформазың хөгжүдериниң, үнүш-дүжүктүр чоруун бедидер талазы-биле 12 доктаалды хүлээп алган. Бо үеде «Тыва Республиканың хоорай, суурларында, сумуларында черлерни бүрүткээр дугайында» ТР-ниң Чазааның 1999 чылдың май 6-да № 272 доктаалын күүседип-биле чурттакчылыг черлерниң 9,2 муң гектар шөлүнде азы ниити шөлүң 21,2 муң гектар бүрүткел ажылын чоруткан. Бо ажылдарны боттандыраарыңа бүгү деңнелдерниң бюджеттеринден 7,3 млн. рубльди берген. Бо үениң дургузунда Бай-Хаак, Тээли, Кочетов, Дүрген, Шанчы, Бай-Тал, Хемчик суурларда, Туран

хоорайда бүрүткээшкындарни дооскан.

2005 чылга чедир ниити шөлү 34 муң гектар, 132 чурттакчылыг черлерге бүрүткелди чорудар, аңаа 18,5 млн. рубльди чарыгдар.

«Күрүнениң чер кадастрының дугайында» Хоойлуну боттандыраары-биле ТР-ниң Чазаа «2002-2007 чылдарда күрүнениң чер кадастрын болгаш шимчeves өңү объектилериниң күрүне учедунуң автоматчыткан системазын тургузар» тускай сорулгалыг программаны 2002 чылдың июль айда хүлээп алган. Ол программаны боттандыраарыңа 130 млн. рубльди чарыгдар.

Республикада көдээ ажыл-агыйның ажылгал черлериниң ниити кадастр өртээ 5491,4 млн. рубль. Көдээ ажыл-агыйның 1 га ажылгал чериниң ортумаак өртээ 1,5 муң рубль, Мөңгүн-Тайгада 400 рубльден Би-Хемде 2,5 муң рубль чедир аңгы-аңгы бооп турар.

Ынчангаш республикага чер кадастрын долузу-биле тургузар төлээде, 2007 чылга чедир үе-үелеп:

— чер участоктарының кадастр учедун тургузар;

— черни аңгылап бүрүткээр;

— чер кадастрын чорудар автоматтыг системаны тургузары-биле картография ажылдарын доозар.

Бо ажылга шаптыктап турар кол барымдаа — акшаландырышкындарны четпейн турары.

Амгы үеде 119 муң хамааты, 2,4 муң юридиктиг албан чери, 1622 арат (тараачын) ажыл-агыйлары чер ажылгаларының херечилелдерин алган, ол черлерни өңчү кылдыр халаска бээр. Хамаатыларга аренда кылдыр 6,5 муң гектар, юридиктиг албан черлеринге 12,8 муң гектар черлерни быжыглаан.

Тыва Республиканың Чазаа 2003-2007 чылдарда республикага чер кадастрын тургузар болгаш чер харылзааларың хөгжүдөр ажылдарың хемчеглерин бадылаан. «Чер дугайында» хоойлу төлөвилелин ажылдап кылып турар ажылчын бөлүккө ук төлөвилелди ТР-ниң Чазак хуралыңа 2003 чылдың февральда кириерин дааскан. Өңчү деңнелдериниң черни аңгылаар дугайында медээни 2003 чылдың II кварталында Чазак хуралыңа кириерин ТР-ниң Өңчү харылзаалар ямызыңа дааскан. Чер кадастрының талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ап, боттандыраарың кожуннар чагыргаларыңа сүмелзээн.

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылда Делегейниң инвалидтер хүнүңге тураскааткан шалыпчы айны эрттирер дугайында № 875 доктаалды бо чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

Делегейниң инвалидтер хүнүңге тураскааткан шалыпчы айны Тыва Республикага декабрь 1-ден 31-ге чедир эрттирерин көргөн.

«Амгы үениң мозаиказы» деп Россияның инвалидтериниң декабрь 6-8 хүннеринде Москвага эртер социал-реабилитация болгаш культура-спорт фестивалыңа ТР-ден киржир делегацияның чарыгдалдарың төлээрин Күш-ажыл болгаш социал-политика яамызыңа дааскан. Шалыпчы айны белеткээр болгаш эрттирер эргежок чугула хемчеглерни алырын кожуннар, Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар чагыргаларыңа сүмелзээн.

Тыва Республиканың Чазаа 2002 чылда Алгыктын элезинелчек алдының черинден «Тыва» артельдиң алдын тывар хемчээлин өстүрер дугайында № 870 доктаалды 2002 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

«Тыва Республиканың девискээринге алдын ты-выжыңа чөлшээрел бээр дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 2001 чылдың декабрь 29-та №1501 доктаалын езугаар «Тыва» алдын артелиңге берген чөлшээрелге немей ам-даа 21,8 кг алдыны тыварын чөлшээрээн. Ынчангаш «Тыва» артелиңди 2002 чылда тывар ниити алдының хемчээли 301,8 кг болур.

Тыва Республиканың Чазаа «Тыва алгы» ААН-ге мурнунда чылдарда чедир төлөвөөн өрелерни дуглаары-биле федералдыг бюджеттен кирген хөрөңгини шилчидер дугайында № 871 доктаалды 2002 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

«Тыва алгы» ААН-ге мурнунда чылдарда чедир төлөвөөн өрелерни дуглаары-биле федералдыг бюджеттен кирген 600000 рубльди «Хой кежинден тон даараар» фабрикаже шилчидерин ТР-ниң Саң, Экономика яамыларыңа дааскан.

Тыва Республиканың Чазаа Кызыл хоорайың Пушкин кудумчунда 24 квартиралыг тудуу доозулган бажыңны ажылгалга хүлээп алыр күрүне комиссиязының актызың бадылаар дугайында № 874 доктаалды 2002 чылдың ноябрь 25-те хүлээп алган.

Ук доктаалды езугаар Пушкин кудумчунда 69 дугаар, 24 квартиралыг бажыңны «Коммунальщик» КУБ-туң балансыңа дамыткан, күрүне өңчүзүң реестринде кириген.

Чагаалар аразындан ЧУРУМЧУДАР АЗЫ ШУУТ ХОРУУР

Кижиге — бойдустан төлү. Бойдус чокта кижиге амыдыраар, чурттаар арга чок. Ынчангаш кижиге бүрүзү бойдууска ынак, аңаа хумагалыг болуру эргежок чугула.

Ынчалза-даа бистиң аравыста ийи-чангыс кижилер бойдус байлаанга когаралды бо-ла чедире бээри хомуданчыг болгаш хараданчыг-даа-дыр. Ажыл чок, акша-шалың албайн турар чамдык кижилер одаар ыяш, хөмүр-даш өртээнге күш четпейн, хөмүр унунда ыяш-дашты чөпшээрел чокка кезип ап турар. Бо талазы-биле бир чижекте кирип көрейн.

Элегес суурда чурттап турар чоннуң хөй нуруузу, ылангыя аныяк өг-бүлелерниң ээлери, Элегес хемниң унундан эрик кыдында өзүп турар аныяк хадыңнарны, теректерни 2-3 га девискээр чедир кам-хайыра чок кыргып-хыдып, кезип, одалгага ажылап туруп берген. Олар чүгге кезек үеде чурттап олурар өрээлдерин чылыг тургузар дээш, мөңгө бойдууска улуг когаралды чедирип турарлар. Арыг иштинде 3 га хемчээлдег девискээрге артып калган төжектерден чаа өзүмнөр үнөмнө биле тура-ла, ие бойдууска ыңчаар хора чедирге кайың боор. Ыяштарны кезип, сөөртүп алгаш, ол девискээрни бок-будуктардан аштап-арыглаван. Ол чер ам хөө дазырт кылдыр ээнзиреп калган. Өреге бүрүзү, чамдык албан черлери, организациялар ыңча хөй аныяк ыяштарны чылдың-на кезип, сөөртүп туруп бээр чүве болза, ол арга-арыгдан чүү артарыл?

Оон ыңай ол чоок-кавыда үнүп турар чодураа, ыт-кады, кызыл-кат, инек-караа, чыжыргана сыптарын сыккаш, чемиш кадын чип-чип алгаш, сывын тоо быдарайр октапкан чыткылаар. Ол чүл дээрге иевис болур долгандыр турар бойдууска хайыралыг болурун бистиң ада-өгбөлөри-вистиң чагып чорааны эки чаңчылдарын амгы салгалга билдир-или-биле өөредип кижизитпейн турар-дыр бис ийин.

Бо чүүлдү төндүрүп тура, Элегес хемниң кыдында аныяк хадыларны, теректерни кам-хайыра чок кезерин шегледирин, оон ыяш кезерин чурумчударын азы шуут хоруурун, ук девискээрни хайгаарап, кадалаар арга-арыг даамылын тургузарыңа хамааржып турары албан организациялардан, Элегес суму чагыргазыңдан дилээр-дир мен. Оон ыңай Элегес суурга чонну одаар ыяш-биле хандырылганы чөптүг организастап, өске чөпшээрелдег девискээрлерден одаар ыяш сөөртүлгезин организастаар болза, төтчөглекчи чорук чавырлыр-дыр ийин. Долгандыр турар хүрээлелди камгалап, төрөөн черивистиң байлаанга хумагалыг болурувусту аныяк-өскөңгө өөредип, бодувус-даа сагып чоруур болзувусса, эки-ледир ийин.

Анатолій ТОРЛУК.

Элегес суур.

БИЗНЕС ТӨВҮ

Танды кожунда федералдыг харылзаа албанының эргелели бот-орулга-чарылга-биле ажылдап турар. Оң начальниги ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы Е.М.Куулар бооп турар. Ук коллективтиң кежигүннери чыл бүрүде орулгалыг ажылдап, артыкшылыг акша-хөрөңгизин көвүдөдир чыып тургаш, чаа бүдүрүлгелерни ажыдып, ажыл чок кижилерге ажылдаар олуттарны тургузуп турар. Шак ыңчалдыр хлеб быжырап пекарня-садыгны, автозаправка станциязың ажытканнар.

Бо чылын ук эргелел почта конторазыңа улаштыр чаа тудугну кылып, ажылгалга кириген. Аңаа компьютерлиг бизнес төвүн ажыткан. 10 компьютерлер-биле дериттинип чөпсөгенген ук чаа төп чурттакчы чонга, албан, организация черлеринге, саарлыкчыларга херектиг документилерниң хоолгаларың, бланкыларны, өңүг чуруктарны, амы-хуунуң кандыг-даа документилериниң хоолгаларың кылып берип, чиик өртөккө садып турар. Ол ышкаш ук төптө белен медээлерни өске черлерге дамчыдып база хүлээп ап турар факс-телефон база бар. Чоорту аңаа интернет-биле харылзажыр арганы база тургузар деп турар.

Бо бүгү дериг-херекселдерни кайың, канчаар садып алганың, оларны кымнар башкарып, чүү сорулгалыг ажылдап турарың билеп алыры-биле кожунунун федералдыг харылзаа эргелелиң начальниги Елизавета Михайловна Кууларга ужураштым.

— Бо компьютерлиг техниканың хөй кезин бистер чээли-биле садып алган бис. Компьютерлиг бизнес төвүн ажытканыңың кол сорулгазы — саарлыкчыларны, албан, организация черлериниң болгаш кожунунун чурттакчыларының ажыл-ижинге дузалажыры, компьютерни амыдыралга ажылга билдиринге аныяктарны, өөреникчилерни өөредир. Келир чылдан эгелеп манаа компьютер өөредир курстар ажыдар планың бис. Ону кылырда баштай-ла республиканың Өөредилге яамызыңдан чөлшээрел алыр апаар. Ол дугайында чугааны чорудуп турар бис. Компьютер өөредир, башкылаар ийи специализован база бар. Амдызыңда компьютерлерде өөреникчилерге яңзы-бүрү оюннар ойнадып турар — дээш, Е.М.Куулар чугаазың доосту.

Хоюг-оол МОНГУШ.

Бай-Хаак суур.

Хуучуларның эрге-ажыктары дээш

СОЛУН ЭГЕЛЭЭШКИННЕР

Хереклекчилер ниитилели кожуун төвүнге 1995 чылда катап тургустунуп, Чадаана хоорайның ийи каът столоваязынга ажылдап эгелээн. Чеди кижини составтыг ажылчын коллектив чеди чыл дургузунда сезен кижини чедир өскөн. Бо чылдың эртектос аяларында Тываның хереклекчилер ниитилелиниң аразынга Чадаананың хереклекчилер ниитилели мөөрейге бирги черни элээн. Ол дээрге оон даргазы Роза Доржуевна Дегенин шудургу ажылынын херечизи.

Шеми, Теве-Хая, Хорум-Даг, Чыргакы, Чыраа-Бажында ажыттынган чаа садыг четкилери чурттакчы чонну хүн бүрүнүн хереклеп барааннары-биле хандырып турар. Ол ышкаш чоокта чаа "Мебель" база аш-чем сады Чадаанада ажылгала кирген.

Коллективте профэвилел комитетинин даргазы Ирина Ооржақтың чугаалап турары-биле алырга, ажылдап турарларның хей кезини аныктар. Шөлээ акшазынга немелде төлевирни

кылып, өг-бүле тутканнарга өртектиг белектерни бербишаан, 2 муң рубль дузаламчы акшаны берип турар. Оон ангыда чурттаар бажыны чок ажылчыннарга хуу чок чээли акшазын алыры көрдүнгөн. Кондитер цегинин ажылчыны Татьяна Монгуш бо чылын профэвилел комитетинин шийтпири-биле чээли алган.

— Ажылчыннары тускай хеп-биле хандырып турар — деп, Ирина Доржуевна немей чугаалады.

Үр чылдарда ажылдааш, пенсияже үнген хоочуннарга тураскаал кылдыр белекке алдын сырга база хевисти сөңнээри чаңчыл апарган. Уругларның чайгы дыштанылганын таарымчалыг организастан. Уруглар "Огонек" лагеринге дыштанган.

Үстүнде адаттынган сумуларның садыг четкилеринин эргелекчилери садып алыкчыларның негелде-хереклекчилерин барымдаалап, чурттакчыларны хереклекчилер ниитилелдеринин кезигүнүнге кирип ап турар.

Чадаана хоорайда хуучулар-биле ажылды "Мебель" садыгнын садыгжызы Айлаңмаа Монгуш удуртуп, бир кижиден 150 рубль дадывырны чып, коржаа билеттерин тыпсып турар. Чаа чылдан эгелеп бараан саарылгазынын чаа хевири — үнелиг барааннарга чээли берип эгелээри (үстүнде айыттынган садыгдан) магатчок.

База бир көстүп келген арга — төлевир кылган чектер барымдаалап, тускай шаңналдар тыпсыры. Ону хоорайның төп рыногунда хеп садыгдан эгелээр. Эң хей бараан садып алган беш садып алыкчы ук шаңналдарны алыр. Бо чылдың декабрь 27-29 хүннеринде Чадаана хоорайның хереклекчилер ниитилелиниң бухгалтериязынга бо талазы-биле белеткелдер чорудар. Ол чорук байырлалдар хүннеринде тускай шаңналдарны садып алыкчыларга тыпсырынга идиг болуру чугаажок.

Вячеслав МОНГУШ.
Чөөн-Хемчик кожуун.
Хайыракан сумузу.

Көдээниң кижилери

СУГГАТЧЫ

Бистин республиканың көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелери магадылалдыг дүжүттү алыры-биле тараа болгаш мал чеми культураларын чүгле суггатыг шөлдерге сөөлгү үеде тарып болу берген. Ындыг болганындан суггатыг чогумчалыг организастаныра кичээнге ийи салып турар.

Оон чижээнге Барыын-Хемчик кожуунун "Алдын-Булак" көдээ ажыл-агый кооперативин кирип болур. Бо чылын чүс ажыг гектарга кызыл-тасты, арбайны, суланы тарааш, ол шөлдерни чай дургузунда суггарар дуржулгалыг суггатычларны шилип алган. Оларның бирээзинге он хире чыл суггатычлап келген Хеймер-оол Ховалыг кирген. Чоокта чаа Барыын-Хемчикке сургакчылап чорааш, оон-биле ужурашкаш, ажылынын дугайында чугаалаштыгы.

— Суггатыч болуру — белең эвес, чымыштыг, үе-хуусаалыг, харысалгалыг ажыл. Шөлче сугну аксып алгаш, анаа көрүп орбас, ону ынай-бээр чая арыктаар,

шөлдү шокар чокка суг четчир кылдыр суггарар. Оон башка тараа бир дески үнмес, оюк-деликтин болу бээр, ынчангаш чаагай дүжүттү бербес — деп, Хеймер-оол Сегбеевич чугаалап олурду. Тарааны чайын кончуг изиг үезинде эвес, серинде, эртен эрте, даң бажында, орай кежээ, дүне суггарарга, суг чер алыгыр, ажыл бүдүнгүр болурун, чер суггарар технологияны, агротехниктиг чурумнары сагырын база тайылбырлады. Бо каш домактардан безин алырга, суггатыч болуру белең эвес, билиг, мергежил херек, даржыктыг ажыл дээрзи билдингир.

Хеймер-оол Ховалыгның тос кижини составтыг суггатычлар звенозунга 100 гектар шөлдү эрткен казын быжыглаан, ону чай дургузунда чогумчалыг суггарганындан тарааның үнүжү чаагай болган. Бо шөлдеринин бир гектарындан ортумаа-биле 15 центнер дүжүттү күзүн ажаап

алган. Ол кожуунда эң дээр көргүзүг-дүр.

Хеймер-оол Сегбеевичинин үре-түннелдиг ажылын үнелеп көргөш, Барыын-Хемчик кожуун чагыргагынын көдээ ажыл-агый эргелели Көдээ ажыл-агый ажылдакчыларынын хүнүнде аңаа өртектиг белекти тывыскан. Келир чылын чаагай дүжүттү өстүрер дээш моон-даа артык ажылдаарын суггатыч хүлээнип турар.

Дуржулгалыг суггатыч чүгле тараа суггарып турар эвес, кооперативтин өске-даа ажылдарына кончуг идекейлиг киржип турар. Ылаңгыя мал чемнеринин белеткелдинге ажылдааш, өскелерге үлегерин көргүскөн. Шак мындыг бодунуң онаашкан херээнге бердинген ажыл-ишчи кижилер хей-ле болур болза, көдээ ажыл-агыйны, ылаңгыя чер ажылын, кыска хуусаада хөгжүдүп болурунун аргалары бар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Чагаалар аразындан ӨӨРҮП ЧЕТТИРБИШААН

Шангылай Ооржакович, Бора Кууларовна Биче-оолдар — кайызы-даа эмчилер. Шангылай Ооржакович — Барыын-Хемчик кожуунун үндезилекчизи Биче-оол Кенден-ович Ооржақтың огулу. Ол школа дооскаш, 1963 чылда Иркутскинин эмчи институтун дооскан. Оон бээр 40 чыл хире эмнелге шугумунда ажылдап чоруур. Амгы үеде Кызылдың психиатрия эмнелгезинде билин-даа, дуржулгазы-даа улуг эмчи.

Бора Кууларовна эмчи училищезинге үр чыл башкылаан. Ол бо хүннерде хоочуннар бажынынын кол эмчизи, ында 10 чыл ажылдап турар.

Олар кайызы-даа — Тыва АССР-ниң алдарлыг, дээди категорияның эмчизи аттын эдилекчилери. Даанган ажылынга бердинген, арга-дуржулгалыг, аныктарнын дагдыныкчылары. Оларнын уруу Саяна Шангылайовна база уругларнын психиатр эмчизи бооп ажылдап турар. Биче-оолдар — 4 уругну төлөптиг кылдыр өстүрүп кижизиткен хүндүлүг ада-ие, кырган-ава, кырган-ача. Чоннуң кадыгы дээш бүгү назынында ажылдап келген эмчилеривиске өөрүп четтирбишаан, бүгү-ле чүүлдерге чүгле экини, буянны күзедим.

Чечек КУУЛАР.
Кызыл хоорай.

САЙГАРЫЛГАНЫ ЧОРУДУП ТУРАП

2002 чылдың октябрь 18-те Тыва Республиканың Иштики херектер ямызынын ажылдакчылары Барыын-Хемчик кожуунун "Ак" КАИ постузунга Россия Федерациязынын хамаатызынын КамАЗ-5410 маркалыг автомашинанын доктадылгартарга, машинаның соңгу прицевинге 162 хааржак үлетпүр барааннары чораан. Ында 2440 штук 12 хевирнин люстралары, 460 мотоцикл амортизаторлары, 320 мотоциклдин скорозун солуур рычаг дээр артык кезектер, 101 чоорган, 20 санныг спортчу костюмнер кандыг-даа чогуур документ чок чорааш, туттурган.

Тываның каайлы ажылдакчылары октябрь 21-де ук херекке онааштыр адми-

нистративтиг чурум үрээшкенинин дугайында херек оттурган.

Истелге үезинде илереттингеи болза, ол хүн Россиянын хамаатызы Моолдан РФ-тин каайлы кызыгаарынче ниитизи-биле үстүнде адааным 799000 рубльдин чоннуң хереклеп барааннарын эртирип эккелген. Ындар арын-нүүрүн артынга кагган сайгарлыкчы каайлы ажылдакчыларынга сөөртүп чоруур чүгүнде каайлы төлевири онаар хире өртектиг барааннар чок дээш, эртирилге үезинде көргүзөр чогуур документилерге хамаарыштыр шын эвес долдуртунган декларацияны көргүскөн. Шын эвес, барымдаа чок документилеринин дузазы-биле каайлы кызыгаарын кажарлап

эрте бергеш, үстүнде хей түнге онааштыр 300 муң рубльди төлээр тургаш, төлевирин, күрүнеге когаралды база чедирген.

Административтиг чурум үрээшкенинин дугайында илереттинген материалга үндезилекчилик алыр артык сеткилдиг сайгарлыкчыга хамаарыштыр РФ-тин КХ-ниң 188 чүүлүнүн 1 кезээнге дүүштүр кеземче херээн оттурган.

Үстүнде ады кирген барааннарнын каайлы төлевири чокка кызыгаарны эртип келгенинин чылдагаанынын дугайында сайгарылганы чорудуп турар.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлынын парлалга секретары.

Техниктиг спирт

ХООЙЛУ ЕЗУГААР КЕЗЕМЧЕГЕ ОНААЖЫР

Тыва Республиканың Статистика талазы-биле күрүне комитетинин берген сан-чургайларын езугаар алырга, 2002 чылдың 9 айларынын дургузунда Тыва Республикага 460 ажыг кижини арага болгаш техниктиг спиртке хораннагаш, амы-тынындан чарылган. Эрткен 9 айлар дургузунда техниктиг спирт, шынар чок водка садып ишкеш, хораннагаш, 350 кижини республика эмнелгезинин токсикология салбырынче кирген. Оларнын аразындан 20 кижини амы-тынындан чарылган.

Кызылдың пиво заводу ажылдавастандан бээр он ай, азы тодаргайлаарга, барык бир чыл четкен. 2001 чылдың төңчүзү, 2002 чылдың эгезинден бээр бо хүннерге чедир, күрүнеден алган чээлиери база үндүрүтлөр дээш хей ереге алыскаш, пиво заводу ажылдавайн барганы кижини бүрүзүнге билдингир болгай. Бир талазында, рынок экономиказынын чижилгелиг үези болганда, пиво заводунун ажылдавайн, кол продукция — водканы үндүрбейн барганын чамдык улус эскербезен бооп чадавас. Чүге дизе амгы үеде хуу болгаш күрүне садыгларынын баартактарынын артында чүгле Хакас республика, Красноярск край эвес, ол хамаанчок Сонгу Кавказ азы тодаргайлаарга, Кабардин-Балкар республикадан, Москвадан безин водканы Тывада эккеп садып турар апарган. Россиянын янзы-бүрү регионнарындан кандыг-даа хевиринин арага продукциязын эккеп садып турары рыноктуң ала-чайгаар негелдези-даа болза, оон шынары Тыва Республиканың Чазаан дүвүредип турар. Ынчангаш республика девискээринде хуу сайгарлыкчы кижилеринин болгаш күрүне садыгларынын хереклекчилерге садып-сайгарып турар водказынын шынарын хынаар ажылды чорударын республиканың Чазаа шийтпирлээн. Бо ажылче Иштики херектер ямызы, стандартизация, метрология төвү, үндүрүг инспекциязынын специалистерин база хаара туткан. Кабардин-Балкар республикадан сөөртүп эккеп турар водка чүгле Тыва Республикада эвес, Красноярск крайнын садыгларын дола берген. Оон составында кижинин кадыына хоралыг бүдүмелдер хей, чангыс сөс-

биле чугаалаарга, техниктиг спирт дээрзин Иштики херектер ямызынын хоойлу-дүрүм барымдаалавайн арага аймаан садар чорукка удур демисел чорудар эргелели, стандартизация, метрология төвү тодараткан. Тыва Республиканың Иштики херектер ямызынын специалистеринин тайылбырлап турарын езугаар алырга, Россия Федерациязынын чаа кеземче херээн хүлээп алган соонда, кеземче херээнин 258-ки чүүлүнүн өскерилгени-биле холбаштыр шынар чок эзиртир суксун сатканы дээш, 2-ден 4 чылга чедир хосталгазын казып шиидери көрдүнгөн. Бир эвес шынары чок арага ишкенинин түннелинде 2-ден хей кижини амы-тынындан чарылган болза, садыгнын эзелери — сайгарлыкчылар 4-тен 10 чылга чедир кеземче херээнге онаажыр, хей акша-түңчүг торгаал онаар үелер эрткен. Чоокта чаа Тыва Республиканың Чазаа Даргазынын ора-лакчызынын хүлээлгезин күүседип турар Виктор Лавриненко үстүнде адаанывыс ямылар, ведомстволар-биле хуралды эрттирген. Хуралга Кабардин-Балкар республикадан шынар чок водка кирип сөөртүп турар кижилерни илередип, арага продукциязын садар чөпшээрелин хавырып, оон-даа өске хемчеглерни ап чорудар дугайында айтырыгны чугаалашкан. Тыва Республиканың Чазаа бо айтырыгны онза кичээнге ийе алган, неделя санында хыналданын түннелдерин сайгарып чугаалажырын шийтпирлээн.

Мерген ОНДАР.

Каайлы албанында

Ажык чагаа

ЧАЗАК ДАРГАЗЫ Ш.Д.ООРЖАККА

Хүндүлүг Шериг-оол
Дизижикович!

Шыдыраа — кайгамчык чараш, көрүштүг, эрте-бурунгу оюн. Делегейде улуг сайзыралды алган. Сайзырангай чурттар бо оюнну бичи чаштарга хамаарыштыр бедик денелде хөгжүдүп турар. Чамдык чижектерни көрээли. Калмыкиянын президентизи Кирсан Илюмжинов 1992 чылда шыдырааны сайзырадыр доктаалды хүлээп алган соонда, ында шыдырааны школа бүрүзүндө шыдыраа кичээли хевирлиг эрттирип турар. 10 чыл эрткенде, ында делегей чергелиг мастерлер, судьялар көстүп келген. 9 харлыг Санан Сюгирев — Россиянын чемпиону,

Эрнесто Инаркиев — Россиянын, Европанын чемпиону. Калмык 5 оол, уруг Россия чемпионаттарынын шаңналдыг черлерин ээлээн.

Шыдырааны школага кичээл хевирлиг кириштирерге, өөреникчилерни ниити билии бедик бооп турар. Бистиң тыва, чон бо оюнну ажы-төлүнгө өөредип, ойнап чораан. Спорттун бо хевиринче кичээнге угландыраарга, ооң түннели көскү боордур. Тренер-башкы Н.П.Шишининиң ачы-дузасы-биле ооң өөреникчилери республикадан дашкаар черлерге шыдыраа маргылдаазынга эки түннелдерни чедип ап турары — база бир чижек-тир. Ооң өөреникчизи Адыжы Куулар эрткен чылын Ново-

сибирск хоорайга эрткен маргылдаага чемпион болган. Долаан Салчак, Женя Кол — олар бо чылын Абаканга маргылдаага хар-назы аайы-биле чемпионнар болган. Ындыг чедишкннер

Шыдырааны сайзырадыры-биле

бисти өөртүп турар. Келир үениң салгалынга деткимче көргүзөргө, олар эки түннелдерни көргүзөрдө. Республиканың спорт комитети, ЭУСШ-зы бо айтырыгже эвээш кичээнге салып, уруглар ортузунга маргылдааларны ховар чорудуп турар.

Бистиң Чөөн-Хемчик кожуун-

дан аңгы-аңгы үелерде шыырак шыдыраачылар үнген. Оларга республика чемпионнары: Балган Ламаш-оол, Хеймер-оол Ондар, Мөңгүн-оол Түлүш, Матпа Хомушку, Орлан Сарыглар хамааржыр, шаңналдыг черлерни

Бегзи Өнер-оол, Максим Монгуш, Владимир Сарыглар ап турган.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович! Өске девискээрлерин арга-дуржулгазын өөренип көрүп, Тывага шыдыраа сайзыралын бедидери-биле:

♦ Чыраа-Бажы, Хорум-Даг, Чадаананың № 1, 2, 3 школаларынга шыдыраа кичээлдерин эрттирер арганы шенелде байдалга кириринге;

♦ Шыдыраа кичээлдерин эрттирер класстарны деринринге;

♦ Өөреникчилерни шыдыраага өөредир тренер башкылар бөлгүмнерин өөредилге баазазынга ажыдарынга;

♦ Кожуунга шыдыраа клубун ажыдарынга;

♦ Улуг, бичи улус аразынга республика чергелиг маргылдааларны доктаамал эрттиреринге дузалаарын Силерден диледивис.

Бистиң дилээвисти сайгарып көргөш, дуза кадар боор силер деп бүзүрөп артывис.

Бөлүк шыдыраачылар: Орлан

Сарыглар, Григорий Ооржак, Метке Адыг-оол, Айдис Ооржак, Арат Ондар болгаш шупту 12 кижиге ат салган.

Шалыпчы ай

ДЕТКИМЧЕГЕ ДАЯНГАШ...

ТР-ниң Чазаның чылыг, электри энергиязында өрелерниң чыылдазынын талазы-биле октябрь 28-тен ноябрь 28-ке чедир чарлаан шалыпчы айы төнгөн. Ам ооң канчаар эрткениниң талазы-биле чогуур түннелди үндүрүп болур. Шалыпчы айга ТР-ниң Чазаның харысалгалыг ажылдакчылары, ямылар, ведомстволар удуртукчулары, кожуун, суму чагыргаларынын даргалары, «Тываэнерго» АН-ниң болгаш «Тывакоммунэнерго» ККБ-ниң ажылдакчылары идепкейлиг киришкеннер.

ТР-ниң Чазак Даргазынын бирги оралакчызынын хүлээлгезин күүседип турар С.В.Никоновка баштаткан комиссия чылыг, электри энергиясында өрелер дээш Кызыл хоорайга багай эвес ажылдаанын демделээр. Олар хоорайны 31 участка куваагаш, удуртукчузунга Чазак кезигүннерин быжылгаан турган. Чүгле чылыгга өрелер дээш Кызыл хоорайдан шалыпчы айда 25 млн. рубльди чыып алган. Ажылчын бөлүктөрдүн кезигүннери 13649 бажынарны кезип, 3449 хамаатыларны сагындырып, 7073 муң рубльдин квитанциясын бижип берген. Түннелинде чүгле чурттакчы чондан чылыг дээш 7046 муң рубльди чыып алган. ТР-ниң Чазаның шалыпчы айда берген планы 8 млн. рубль турган, а олар планын 86 хууга күүсеткен. «Тываэнерго» АН-ниң директорунун чылыг энергиясын садып-сайгарар талазы-биле оралакчызы И.В.Денисовтун чугаалап турары-биле алырга, олар ноябрь айда 4800 муң рубльди чыып алыр планын тургаш, а херек кырында кирип алганы 7046 муң рубль болуп турар. Кызылдын ЧЭТ-те хөмүр-даштын курлавыры тургустунган, «Каа-Хем» хөмүр-даш уургайында өрелерин төлөп эгелей берген.

Электри энергиясында өрелерниң чыылдазынын талазы-биле Кызыл хоорайда байдал дүвүренчиге болуп артыпшаан. Шалыпчы айда 5593 муң рубльди чыыр планын тургаш, кирип алганы 540 муң рубль, ниити планын чүгле 9,6 хууга күүсеткен. Бо талазы-биле ажылдап турган ажылчын бөлүктөр ажыл кылбаан деп чугаалап болбас, олар чаңгыс ай иштинде 7740 бажынарга чедип, 3366 хамаатыларны сагынды-

рып, 4024 муң рубльдин квитанциясын бижээш, холунга тутсуп бергеннер. Албадалдыг хемчеглерни ап, 449 бажынарга электри энергиясын бээрин түр соксаткан. Ылангыя Кызыл хоорайга ажылдап турган А.Д.Ооржакка, В.И.Лавриненкога, О.С.Шириндүүге, Э.Д.Байыр-оолга удурткан ажылчын бөлүктөр хөй түннүг акша-төгерики чыып, идепкейлиг ажылдааннар.

«Тываэнерго» АН-ге хамааржып турар көдээ колхоз, совхоз төптөри суурларнын чурттакчыларынын электри энергиясында ниити өрөзи 3892 муң рубль турган, шалыпчы айда 1132 муң рубльди чыыр планын тургаш, а херек кырында 1373 муң рубльди чыып, планын ажыр күүсеткен. Көдээ суурларда ажыл чок чорук көвүдээн, чоннун амыдырал денели кудулаан деп турар болгай бис, а чурттакчы чон ак сеткилди-биле өрөзүн төлөп турарын үстүндө сан-чурагайлар бадыткап турар. Тус черлерге ажылдап турган ажылчын бөлүктөрдүн үрө-түннелдиг ажылындан ол чедип алдынган. Электри энергиясында өрелерни төлээринин талазы-биле чарлаттынган шалыпчы айда, дыка хөй кожууннарнын көдээ суурлары ТР-ниң Чазандан бердинген планын ажыр күүседипкен. Чижээлээрге, Каа-Хем — 104,5 хууга, Кызыл кожуун — 162,8 хууга, Чеди-Хөл — 108,8 хууга, Бай-Тайга — 110 хууга, Чөөн-Хемчик — 200 хууга чедир күүсеткен.

ТР-ниң Чазаның чарлааны шалыпчы айны чамдык кожууннарнын удуртукчулары кончуг кошкак ажылдаан. Өвүр кожуунун электри энергиясында өрөзи 461 муң рубль, ноябрь айда 138

муң рубльди чыып алыр планын тургаш, чыып алганы 35 муң рубль, планын чүгле 21,7 хууга күүсеткен. Чаа-Хөл кожуунун электри энергиясында ниити өрөзи 283 муң рубль, шалыпчы айда 85 муң рубльди чыып алыр планын тургаш, ону 25,2 хууга күүсеткен. Шак ындыг чөгөнчиг байдалга Улуг-Хем, Би-Хем кожууннарнын удуртукчулары ажылдаан.

«Тывакоммунэнерго» күрүнениң каттышкан бүдүрүлгезинге хамааржып турар кожууннар төптөри хоорайларда болгаш суурларда байдал ындыг-ла эки эвес. Ол суурларнын электри энергиясында ниити өрөзи 16944 муң рубль, шалыпчы айда 4582 муң рубльди чыып алыр планын тургаш, а херек кырында кирип алганы 1972 муң рубль. Планынын чартынын безин күүседип чадап каан. Ынчалза-даа чамдык суурларнын чагырга даргалары шалыпчы айга идепкейлиг кирип, ТР-ниң Чазандан бердинген планын күүседипкен черлер бар. Оларга Хандагайты, Тоора-Хем, Эрзин, Хову-Аксы суурлар, Туран хоорай хамааржыр.

Республиканың чылыг, чырык комплекстеринде чыгып келген өрелерни төлээр талазы-биле ТР-ниң Чаза тодаргай хемчеглерни ап, ол өрелерниң чыылдазынын талазы-биле шалыпчы айны чарлааны чөптүг болганын ооң түннели бадыткаан. Тодаргай эвес сан-фактылар-биле алырга, ниитизи-биле 30 хире млн. рубль чыгдынган, ооң чыылдазы ам-даа уламчылаар. Чыл төнчүзүндө бээр чурттакчы чоннун хөй кезии ол өрелер-биле санажыптар боор деп идегел тургустунуп турар. Ажылчын бөлүктүн кезигүннери чурттакчы бажынарга чедип, сагындырып, ону төлээринин талазы-биле тайылбыр ажылын

ТР-ниң Чаза бодунун бүрүн эргезин ажылдап тургаш, республиканың чылыг, чырык комплекстеринде тургустунуп келген нарын айтырыгларны шийтирилээр талазы-биле тодаргай хемчегни ап, хамаарылгалыг бүдүрүлгелерге боттут дузаны чедирген. Чазактын деткимчезинге даянып алгаш, «Тываэнерго» акционер ниитилел, «Тывакоммунэнерго» күрүнениң каттышкан, бүдүрүлгези ол өрелерни чыылдазын улгаттырбайн, улаштыр организастаар талазы-биле боттут хемчеглерни алыры эргежок чугула.

Сергей ХЕРТЕК.

Ыраккы Кара-Хөлден медээлер

ОРУКЧУЛАРГА ЧЕТТИРДИВИС

Мурнунда кадыр-берт Берт-Боом оруунун байдалы дыка нарын турган. Автомашиналыг чолаачыларга аргыжары берге, халалыг турду. Барыын-Хемчик кожуунун суггарылга системазынын эргелелинин даргазы М.Хертек биле Кара-Хөл суму чагыргазынын даргазы Д.Хертек дугуржулга-керээни чаргаш, Берт-Боом оруунун капитал септелгезин кылдырткан.

Суггарылга системазынын ажылчыннары автоорукту шынарлыг септеп дооскан. Даштыг-Хөл, Хөл-Бажынче аргыжылга оруу чонга кончуг эптиг апарганы өөрүнчүг. Орук тудуунга тракторист Б.Күжүтөт, чолаачы Р.Иргит, бригадир Х.Аңгыр-оол — олар идепкейлиг ажылдааннар.

ПРИЮТ-КАФЕ

Кара-Хөл суму чагыргазынын хос өрээлдеринин бирээзинге приют-кафени ажыдары көрдүнүп турар. Ында печканы коочун тудуучу Иванов Соян тудуп дооскан. Бай-Тайга кожуунун комплекстиг ачы-дуза чедирилгезинин төвүнүн салбыры кылдыр ажыттынып турар. Аңаа социал байдалы кошкак өг-бүлелернин ажы-төлүнгө немелде чемгерилгени организастаар.

МОРАЛЬНИК

Кара-Хөл сумузу — кожуун төвүндө эн ырак сумуларнын бирээзи. Көдээ суурга корум-чурумну шыңгырадыры-биле кожуунун иштики херектер килдизинин участок төлээзи А.Ч.Саая суму чагыргазынын бажынында бир өрээлди эзирик улус сергедир моральник кылдыр дерип кылып алган.

Ортун-оол САЛЧАК.

УЯРАНЧЫГ ЫРЫ-ШООРЛУГ УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНДА

Шагаан-Арыгның уругларның уран чүүл школазы 1963 чылда тургустунган. Бо өөредилге чылында ук өөредилге чери 40 харлап турар.

Амгы хуннерде ында директор бооп ажылдап турар Херел Санчаевич Кыргыздың чугаазы-биле алырга, ук уругларның уран чүүл школазында хөгжүм, хор, танцы, чурулга салбырлары

хаара туттунган. Эң хөй өөреникчилер кээп турар салбырлар ТР-нің культуразының алдарлыг ажылдакчызы Н.Ч.Барнакованың удуртканы танцы, Надежда Владимировна Кыргыздың ажылдап турары уран чурулга салбырлары бооп турар.

Ылаңгыя Надежда Владимировнаның ажылы уран чүүл школазында көскү чери ээлеп турар. 1997 чылда Москвага болуп эрткен улуг орус чогаалчы А.С.Пушкиннің төрүттүнген хунунден бээр 200 чылдаанынга тураскааткан «Улусчу Пушкиниана» деп улусчу делгелгеге оң үш өөреникчизиниң ажылдары шилиттинген муң-муң чуруктарның аразындан шаңналдыг чери алган. Бүгү Россия чергелиг делгелгеге ол канчаар-даа аажок улуг чедишкн.

линде янзы-бүрү будуктар-биле чураан ажылдар аразында бичи бөлүккө Н.В.Кыргыздың өөреникчизи 4-кү классчы Чаяна Сендиннің «Дагда сарлыктар» деп чуруу үшкү чери алган. Ук үнелел база-ла округ бүрүзүнден чоруттунган дыка хөй чуруктар аразында болган. Ол база-ла тыва уругларның уран чүүлге салымчаянныының, башкы Надежда Владимировнаның ажылының база бир эки түннелиниң херечизи. Черле ычаш оон-даа аңгы делгелгелерге оң өөреникчилери киржип, эки түннелдерни эккеп турган.

Бис Надежда Владимировнаның ажылдаар өрээлинге кирип келдивис. Ында оң кады ажылдап турары Шораан Хеймер-оолович Биче-оол олур. Ында малгаш-биле тудуп кылган хөй композициялыг, нарын сюжеттерлиг кылыгларның хөйүн магададыс. Кижки оларны көргөш, өөреникчилер эвес, тергиин уран-шевер мастерлер кылгандыр деп бодай бээр. Херек кырында олар дээрге Надежда Владимировна биле Шораан Хеймер-ооловичиниң өөреникчилериниң кылган ажылдары-дыр.

Мурнунда ук уран чүүл школазының директору чораан болгаш Шораан Хеймер-оолович дораан берге айтырыглар дугайын чугаалап эгеледи. Бо Шагаан-Арыгның уругларның уран чүүл школазы бодунун бажыңы чок болгаш үргүлчү «көшкүн» байдалда ажылдап турар. Бо ээлеп турары эрги суд бажыңынче беш дугаар көжүп кир-

ның чедир туттунмаан бажыңы бар. Ол школаның амгы турары эрги суд бажыңындан ырак эвесте болду. Ол ийи каат кылдыр тудуп үндүрүп каан делгем бажың 10 ажыг чыл иштинде чедир туттунмай, ээнзиреп туруп келген. Бичи идегел берип турар чүүл — келир 2003 чылдың бюджетинче оң тудуун кирип кааны. Тудуг эгелей-ле берзе, чедир кылдырмаан ажылга эмин эрттир чыл чылы-биле хөй үе негетинмес-ле боор. Ынчан ам-на Шагаан-Арыгның уругларның уран чүүл школазы «көшкүн» амыдыралдан уштунуп, чаазы-биле ажылдап, кайгамчык уран талантыларны үндүрүп эгелээр.

Борис ОНДАР.

ажылдап турар.

Салбыр бүрүзүнүн ажылы аажок делгем. Чижээ, хөгжүм салбыры безин фортепиано, баян, гитара, домбра, чадаган бөлгүмнеринден тургустунган. Ук уран чүүл школазында ниитизи-биле 169 өөреникчи

Оң соонда Сибирь девискээр округтарының аразында Енисей мозаиказы «Мээң төрөөн черим» деп делгелгеге Тывадан чоруттунган 59 чуруктарның аразында Надежда Владимировнаның 3 өөреникчизиниң чуруктары база бар турган. Түнне-

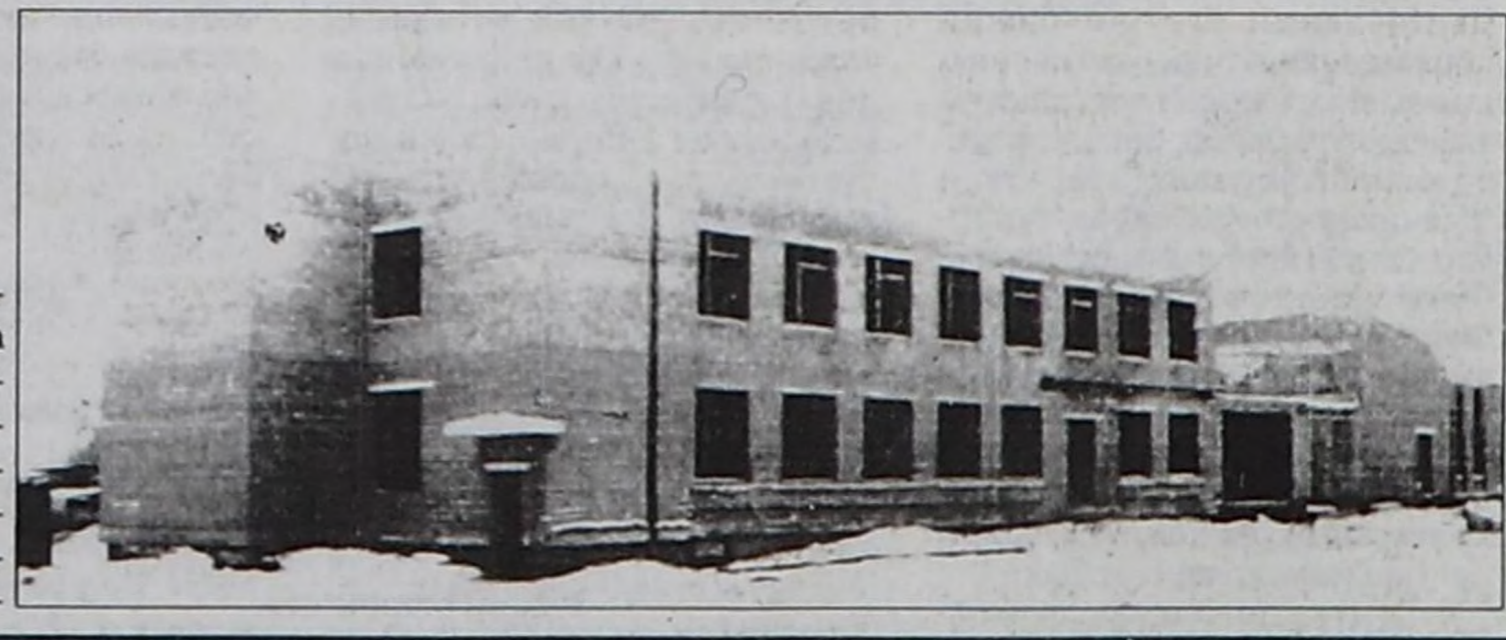
гени бо. Бо бичи бажыңга өрээлдерге кичээлдер эрттирерге, бот-боттарынга шаптыктажыр бергези кончуг бол-

ган. Чижээ, бир өрээлге фортепиано кичээли эрттирерге, оң үнү өске өрээлдерниң шуптузунга дыңналыр. Ынчангаш анаа хостуг кичээл эрттирери дыка берге. Оон ыңай Шагаан-Арыг хоорай 80 муң чурттакчылыг. Ынчангаш бо уругларның уран чүүл школазынче өөреникчээр уругларның саны дыка хөй. Бажың бичи боорга, башкылар чүглө 169 өөреникчи шилип алган. Оларга безин ол бажың эмин эрттир тар. Оода тон уштуп азар өрээл безин чок.

Чогум ук уран чүүл школазы-

ЧУРУКТАРДА: (бирги чурукта) мурнакчы башкы Н.В.Кыргыз; (ийиги чурукта) ТР-нің культуразының алдарлыг ажылдакчызы Н.Ч.Барнакова ажыл үезинде; (үшкү чурукта) директор Х.С. Кыргыз биле чурулга башкызы Ш.Х.Биче-оол өөреникчилериниң ажылын көрүп орлар; (сөөлгү чурукта) Шагаан-Арыгда уругларның уран чүүл школазының чедир туттунмаан бажыңы.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Билдинмес иштиң кижилери ЧАРАШ ЧАҢНЫГ

Чон аразында бөдүүн ишчи, билдинмес кижилер бо-ла таваржыр. Оларны суурнун болгаш кожууннун чону сүзүк базап хундүлээр.

Роза Аржаевна Учурал Эрзин кожууннун төп эмнелгезинде 25 чыл ажылдап чоруур. Ол ам-даа ында бичи уруглар чыдып эмнени салбырның санитарказы. Кады ажылдап турар өөрү ону: «Кайы хамаанчок чүве ыгытвас, кончуг эртежи, ажылгыр кижки»

деп чугаалажыр. Биче сеткилдиг, эш-өөрзүрек, дузааргак, ажыл-ишчи, чымырарган, бөдүүн чаңныг уруумга дараазында одуруктарны тураскааттым:

Үнген-кирген хоор чоннуг, Үле-херээ будуп чоруур Чурталганың каастакчызы Чоргаар-омак Эрзин кызы. Белен-селен ундаравас, Бергелерни ажып эртер. Чаагай чемин делгеп салыр Чараш чаңныг Эрзин кызы.

Роза Аржаевна 2 оолдуг. Улуг оглу Буян Мөренде малчыннап турар. Белек Балгазының профтехучилищезинде арга-арыг ажылдакчызының салбырында өөренип турар. Өөнүң ээзи Алексей Марсусевич — кожууннун хереглекчилер ниитилелиниң хоочун чолаачызы. Роза Аржаевнага, оларның үлегерлиг аныяк, ажылчын өг-бүлезинге чедишкнни күзеп каалынар.

Кызыл-оол КУУЛАР.
Эрзин кожуун.

Төрөөн черим делгемнери СПОРТЧУ ШОЙЗАН-ООЛ

Ак-Туруг — Кара-Суг, Ак-Туруг — Кучункурат, Ак-Туруг — Шагаан-Арыг оруктарында чадаг чарыш хоочуну Н.Х. Шойзан-оолду харлыг кыжында бо-ла көрүп болур. Бир хүнде ол ортумаа-биле он километр даг-даш, кадыр-берт болгаш ак черлерни маңнап эртер чаңчылдыг. Бо удаада оон-биле Ак-Туруг сумунун үстүнге ужураштывыс.

— Харым 54, кыштагда аалче чоктааш келийн — деп, Николай Ховалыгович бисти сонуургатты.

Төрөөн чериниң делгемнеринге хостуг болгаш шөлөөн маңнап чоруурга (ол чорук кымга-даа күзөнчиг) мөра-ботка, сагыш-сеткилге өөрүшкү-маңнайлыг болбайн канчаар.

Аралчор ОКСУР.

Марина Цветаеваның 110 харлаанынга

ЧАРАШ ЧОГААЛ ДАРИЙГИЗИ

Москва хоорайның база бир көскү тураскаалдыг черлеринин бирээзи – Пушкин аттыг уран чурулға музейи. Ук музейин кирер аксының чоогунда, көскү черде аскан мемориал самбыра мээң кичээнгеим хаара туда берген чүве. Ында Иван Владимирович Цветаевтин адын мөңгөжидип аскан. Цветаев деп атты номчааш, мээң база бир мөгейип чоруурум талантыларның бирээзи, шүлүкчү Марина Цветаеваның бот-намдарынга чоок кижжи болур ужурлуг деп чүүлдү дораан ожаап каан мен. Ол, шынап-ла, ыңдыг болган...

Марина Цветаева бодунуң ук-төөгүзүндөн баштайгы орус интеллигенция уктуг. Ооң ачазы Иван Владимирович Цветаев филология болгаш уран чүүл талазы-биле ол үениң билдингир эртемдени, Москваның күрүне университетинин профессору, Румянцев аттыг музейинин директору кижжи чораан. Ол Москвага уран чүүл музейин үндөзилеп тургускан (амгы үеде Москвада Пушкин аттыг музей ол). Авазы поляк-немец өг-бүледен үнгөн. Ооң мергежил хөгжүмчү. Эрте мөчээң-даа болза (уруглары Марина, Аля 14, 12 харлыг турганнар), Маринаның чогаалдыкчы чаяанынга дээштиг салдарны чедирген. Уруу хөгжүмчү болзун деп авазы күзеп, ооң саазын, демир-чүрүүн уруунуң холундан ап каап чораан таварылгалар турган. Харын-даа Маринаның хүн демдегледдеринде мындыг одурулгар бар: «... мээң элээди шаамга чедир үемде чуртталгам ак саазын дээш кышкы болур...». Чажындан бээр ону бижириңче билдинмес күш тыртып чорааны бол...

Марина Цветаева – XX вектин орус чечен чогаалында көскү аттарның бирээзи. Бо 2002 чылда уян-чымчак, ооң-биле чергелештир чамдыкта харын хедер-чөрүү хөөннүг шүлүкчүнүң төртүтүнгенинден бээр 110 харлаан ою.

Марина Цветаева бодунуң дириг чораан чылдарында он үш номнарны чырыкче үндүргөн, а мөчээнинин соонда үш ном база парлаттынган. Ол дээрге Марина Цветаеваның бүгү-ле бижип чораан «өнчүзүнүң» кезик-чамдызы дээрзин ооң чогаалдыкчы ажил-ижин билер, ооң дугайында бижип чораан литература шинчилекчилери санап турарлар. Ол кол нургулайында лирика (сагыш-сеткил шүлүктери) бижип чораан, ынчалза-даа шүлүкчүнүң «өнчүзүндө» он чеди шүлүглелдер, сес шүлүктээн драмалар, бот-намдарның, төөгү-литератураның, философчү-критиканың хөй-хөй чогаалдары болгаш мемуарлары арбын.

Шүлүк чогаалдыр салым-чаяанның бары, Марина алды харлыг уруг турда-ла, билдинип келген. А езулуг «бышкан шүлүктөр», ол он алды харлыг турда, бижиттингилээн. Марина Цветаева шүлүктөрүн чүгле орус дылга эвес, а француз болгаш немец дылдарга бижигилеп чораан. 1910 чылда «Кежээки альбом» («Вечерний альбом») деп баштайгы номчугагы Петербургка чырыкче парлаттынып үнгөн. Ынчан шүлүкчү чүгле он сес харлыг турган! Оон бээр-ле ооң хөй-хөй чогаалдары удаа-дараа үнүп, чоннуң сагыш-сеткилин өөртүп эгелээң. Баштайгы номчугагы ол үениң рецензентилеринин, критиктеринин караанга «илдигил», эки үнелел-

дерни алган. В. Брюсов, Н. Гумилев, М. Волошин дээш, оон-даа өскелер ук номну деткээнер. Оларның аразындан ылаңгыя Максимиллиан Волошин анык талантыга улуг дузаны чедирип чораан. Баштайгы номунуң соонда удаа-дараа «Хуулгаазын чырыткы» 1912 («Волшебный фонарь»), «Ийи номдан» 1913 («Из двух книг») деп номнары Сергей Эфроннуң хуузунда «Оле-Лукойе» деп ном үндүрер черинге үнгөн.

Сергей Эфроннуң трагиктиг салым-чолу (баштайгы үеде ол революцияны көөр хөңнү чок, аңаа удур чаалажып чораан, эмиграция үезинде ооң көрүжү өскерлип, Совет Эвилелинге келгеш, социалисттиг тургузуг дээш демиселчи апарган. Ол 1939 чылда хоругдаттыргаш, ГУЛАГ-тын коргунчуг лагеринге амытынындан чарылган) сөөлүндө барып Марина Цветаеваның шүлүктөрүндө чырыттынган. Эфроннуң омур-хевирин Цветаеваның шүлүктөрүндө чараш, эргим көстүп, ооң чүрээнге ийи кызының адазы болуп, кезээ мөңгөде дириг артып калган.

Ооң шүлүктери Пушкиннин дег бодамчалыг, Гётеиниң дег хайнышкынныг (Маринаның элээди чылдарындан бээр эң ынак шүлүкчүлери).

Цветаеваның чогаалдыкчы көрүжү чылдар аайы-биле чаартынып, хөгжүп, өскерлип чораан. 1917 чылда Цветаеваның салым-чолу ооң бодунуң шүлүгүндө тодарадып бижээни езугаар «шуурганыг Руська» эгелээң. Аш-чут үезинде ийи кыстарының бирээзи база чок болу берген. Биеэги чоргаар, бай-шыдалдыг чуртталганы хувискаалчы күш үзе кирип эгелээң. Уруун эдерткеш, 1922 чылда ол даштыкыже үне берген. Баштай Берлинге, оон Прагага чурттап турган үезинде, 1919-1921 чылдарда, Россияга дег, политиктиг темалыг эвес, а ам катап-ла бойдус, ынакшыл, поэзия темалары чаазы-биле бижиттинген. Маңаа эмиграция үезинде ол езулуг улуг шүлүкчү болуп хевирлеттинген. Шак ынчаар ылаңгыя улустуң аас чогаалынга үндөзилеттинип, хөй-хөй чогаалдар бижиттинген. «Эр хөй» («Молодец») деп шүлүглели, «Суур» («Деревня») деп дистинчек шүлүктери дээш, оон-даа өскелер хамааржыр. Даштыкыга чурттап чораан чылдарында орус чогаалчылар-биле харылзаазын үспей чораан. Харын-даа ооң чоок өннүү Б. Пастернак биле ол

ийиниң аразында чагаа харылзаазы тускай жанрлыг чогаалдар болган. Прагага 1925 чылда оглу Георгий (шолозы Мур) база төртүтүнгөн.

Төрээн черин сагынганы Марина Цветаеваны чоорту Россияга чедирип эккелген. Баштай-ла ооң уруу Ариадна Эфрон Россияга чанып келген. Оглу база Россияга чоруурун күзөй берген. Ол дугайын Марина Цветаева бодунуң бир шүлүгүндө мынчаар бижээң:

*Чору, оглум, чанып чору,
бурунгаарла,
Бодун чуртун, бодун үен,
бодун шагың –
ынаар бар че – Россияга...
А «Чурт» («Страна») деп шүлүгүндө Россияның омур-хевирин мынчаар бижээң:*

*Ижип каан сава дег,
Дуву чайнап, көстү берген!
Хунаадылкан бажыңымче
Канчап дедир эгилер мен че...*

1939 чылда Марина Цветаева оглу Георгий-биле Москвага чедип келген. Бодунуң төрөөн чуртунга келгеш, ол эки чүүл көрбөй барган... Маринаның дунмазы Аля хоругдаттырган деп медээни дыннаан. А удаваанда август 27-де Марина Цветаеваның уруу Ариадна Эфронну совет эрге-чагырга база тудуп хоругдаан. Марина Цветаеваның амьдыралының оруу шак ынчаар үзүлгөн... Ол бодунуң амы-тынынга четтинип, бодунуң-на чуртунуң истеп-сүрүүшкүнүнден чарлып алыр аргалыг болган...

Москвада Трехпрудный деп бичии кудумчуда Марина Цветаеваның чурттап чорааны, оон төртүтүнгөн болгаш чашкы шааның эрткен эргим уязы – ам ооң музей-бажыңы апарган. Кирген, келген чонга Марина Цветаеваның кайгамчык онзагай ол салым-чаяаның берге, кадыг салым-чолун төөгүп берип турар дириг херечи. Шак ол чараш, бедик бажыңның ийиги кадында Марина Цветаеваның тускай ерээли, оон бижиттинер столу, демир-үжүк, саазыны ону манап чытканзыг. Улуг шүлүкчүнүң бодунуң холунуң үжүү-биле бижээң саазынар ам-даа ында чыткылаар. Ол музейге ийи-үш-даа удаа барган санымда, шүлүк чогаалының дарийгизи ам чаа бо столга бижиттинип олургаш, бичии када үне берген чүве ышкаш, ону манап тургулаар турган мен...

**Сайлыкмаа КОМБУ,
шүлүкчү.**

Марина ЦВЕТАЕВА

Шүлүкчү деп билбейн чорааш,
Фонтан суунуң чаштанчызы
Ракета оттары дег,
Бижип кааным чогаалдарым.

Уйгу, таакпы ерээлинче
Шургуп кирген азалар дег,
Өлүм болгаш назын бижээң
Өндүр өшпес чогаалдарым.

Делгүүрлерде доозун бүргээң?!
(Кым-даа ону албаан, албас!).
Үнелиг чаа арага дег,
Үе-шагы, ээлчээ келир!

Кудай-дээрде, бодум хөрээм иштинде бар
Ийи ол хүн өжүп бар чор, о бурган!

Шак ол хүн дег, бодумну мен кээргээр мен бе?
Шак ол хүннер төөредип шаг-ла болду!

Өжүп кагды – херелдери аарышкы чок!
Эң-не изии баштай өжүп хөмүрерди.

Очулгазы Сайлыкмаа КОМБУНУУ.

САЛГАКЧЫЛАРЫ ХӨЙ

Бо чылдың ноябрьның 16-нын хүнүндө Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурунга Тыва Республиканың Улустуң хөөмей-жизи Хунаштаар-оол Ооржактын 70 харлаанынга тураскааткан хөөмейжилер аразынга конкурс эрткен.

Хунаштаар-оол Сүрүн-оолович Ооржак – Тываның кайгамчык салым-чаяанның хөөмейжилеринин бирээзи. 1932 чылда Мунгаш-Ак деп черге төртүтүнгөн. Ооң адазы – Сүрүн-оол дээрзи чонда ады-сураа алгаан Ак-Хам деп кижжи, оглунуң уран чүүлге салымныын эскерип, деткип чораан. Хунаштаар-оол чон мурнунче хөөмейлеп орай үнгөн – 30 хар ажа бергеш, хөөмейжинин узун оруун, чогаалдыкчы ажил-ижин эгелээң. 1960 чылдарнын төнчүзүндөн эгелээш, Хунаштаар-оол Сүрүн-оолович ССРЭ-нин янзы-бүрү хоорайларынга тыва чоннуң хөөмейин бараалгадып келген. Ооң күүселдезинде «Тыва фольклор» деп пластинка база үнгөн. Чок болганының соонда америк эртемден Теодор Левинин үндүргөн компакт-дисктинде ооң күүселдезинде 2 чижек бар. Чуртталганын сөөлгү хүннеринде Кызылдың уран чүүл училищезинге хөөмей башкылап ажилдап эгелеп чорааш, 1993 чылдың январь 6-да Хунаштаар-оол Ооржак чок болган. Хунаштаар-оол Сүрүн-оолович чок-даа болза, ол чонунга бодунуң үнүн бижиткеш, арттырып каан. Катап-таптынмас ооң хөөмей-сыгыды, номчуп төттүнмес чогаал дег, анык-өскөн – хөөмейжилерге өөредилгениң көргүзүг материалы болуп артып калган. Хунаштаар-оол Сүрүн-ооловичинин оолдары Байыр-оол, Виктор болгаш Хүлер-оол, чон аразынче үнмес-даа бол, адазының изин изеп, хөөмейни кагбайн чоруур.

Хөөмей конкурзун Алдан-Маадыр сууруннун Культура бажыңының ажилдакчылары болгаш Делегейин «Хөөмей» эртем-шинчилел төвү эрттирип организаастаан. Конкурса ниитизи-биле Сүт-Хөл, Өвүр кожууннарындан болгаш Кызыл хоорайдан 8 хөөмей ансамбльдери киришкен болгаш 36 чангыстың күүседикчилери киришкен. Конкурстуң кол шаңналын (Хунаштаар-оол Ооржактын шаңналын тыпсып турар чүве болганда) Хунаштаар-оол Сүрүн-ооловичинин аянынга эң тергин күүседикчиге тыпсыр сорулгалыг эрттирген. Оон түн-нелинде Гран-при шаңналынче 6 кордакчы бар болган – Даржаа Белек-оол, Чооду Начын, Ооржак Омак, Сам Аян-оол, Норбу Алдын-Белек болгаш Увангур Антон. Ынчалза-даа бо күүседикчилерин хөөмейинде четпестер хөй болган. Чижээңге Белек-оол Даржааның күүселдези тодаргай, төнгөн утка илеретпейн турар. Анаа-ла Хунаштаар-оолдун аянынга өттүнүг үн үндүрер сорулгалыг болу берген. Чооду Начынның күүселдези Хунаштаар-оолга чоок-даа бол, үстүп турар черлер хөй, чедир ажилдавын барганы илден. Ооржак Омак – хөөмейжинин чангыс чер-чурттуу, Алдан-Маадыр сууруннун анык хөөмейжизи. Тускай музыка эртемниг күүседикчилерден дудак чок, келир үеде Сүт-Хөлдүн хөөмей школазын бараалгадып болур кедилиг хөөмейжи дээрзин жюри демдеглээш, 1-ги чергениң лауреады шаңналды тывыскан. Норбу Алдын-Белек – хар-назыны-биле бичии-даа бол, Россияның хөй-хөй хоорайларынга сыгыт-хөөмейин бараалгадып каапкан хөөмейжи. Чүгле Алдын-Белек-тин эвес, а колдуу К.Б. Ондарның өөреникчилеринин күүселделери колдуунда башкызынын күүселдезин үлгерлээң, бот-тускайлаң аянын амдызында тыппаан, күүселде бүрүзү таңмалачак шынарлыг болуп турары хомуданчыг.

Антон Увангур – кедилиг хөөмейжилеринин бирээзи. Ын-

чалза-даа бо удаада Хунаштаар-оолдун аянынга эки салган-даа болза, чүгле үделгези игил боорга, (Хунаштаар-оол хөөмейин игилге үдевейн чораанын барымдаалап) аңаа Гран-при тывыспайн барган. Сам Аян-оолдун хөөмейин эң-не Хунаштаар-оолга чоок, тода, өткүт болгаш төнгөн утканы илереткен деп, жюри кежигүнүнүн бирээзи Виктор Хунаштаар-оолович демдеглээң. Гран-при шаңналын Кызылдың уран чүүл училищезинин сургуулу Сам Аян-оолга тывыскаш, Хунаштаар-оол Ооржактын кады төрөөн дунмазы Мөгө-Шулуу Сүрүн-оолович Ооржак бодунуң амы-хуузундан шарыны шаңналга берген.

Бады-Доржун Ондар болгаш Куулар Мерген II-ги, III-кү чергениң лауреаттары болган. Седип Май-оол, Чооду Начын болгаш Алдар Тамдыңны I, II, III-кү чергениң дипломнары-биле шаңнаан.

Сөөлгү үеде каргырааның классиктиг хевирлерин арыг күүседип чоруур хөөмейжилерин ховартааны хомуданчыг. Бады-Доржунун каргыраазы – амгы үеде эң үлгерлиг, шыларангай каргырааларның бирээзи. Седип Май-оолдун хөөмейинин эгезинде сөстүг кезээ тускайлаң аялгалы-биле болгаш бызаанчыга үдээни-биле жюри кежигүннерин өөрткен. Куулар Мерген – турумчуй берген чаңчылдарлыг Өвүрнүң хөөмей школазының адын сукпайн, Санчы Кызыл-оол, Куулар Сергей, Тумат Геннадий болгаш Суулар Германның төлөптиг салгакчызы болуп өзүп орат, тыва хөөмейинин янзы-бүрү хевирлерин деңге салыр хөөмейжи.

Хөөмей

Лауреаттардан аңгыда жюри дараазында шаңналдары тывыскан: «Көрүкчүнүң сонургалы» — Алдын-Белек Норбу, «Эң бичии киржикчи» — Саая Анынр, «Чараш мергежилдиг сыгытчы» — Чөреве Начын (Тумат Геннадийнин аргаларын ажыглап, хостуг, чараш, дүрген техникалыг күүселдени көргүскөн), «Онзагай күүселде» — Каң-оол Алексей, «Хевирлерни дески салыр күүседикчи» — Увангур Антон, «Тишелгеже чүткүл» — Ооржак Ян-оол, «Сагыш-сеткилдин күүседикчизи» — Чүлдүк Сылдыс, «Хөөмейжи — өгбелерин дээр дээр чаңчылдарын утпайн чоруур күүседикчи» — Евгений Сарылар, «Эң эки хөөмей шүлүү» — «Салгал» ансамбли (Кызылдың №5 шк.) болгаш «Жюриниң тускай шаңналы» — Сарылар Буян.

Жюри кежигүнүнге олурган сурагылыг «Чиргилчин» бөлүүнүн артистери Игорь Көшкендей биле Мөңгүн-оол Ондар — олар шаңнал чок арткан Өвүрнүң Торгалыгдан келген Кан-Демир Донгактын күүселдезин эскерип, ону деткип, боттарынын компакт-дискизи-биле шаңнааны канчаар-даа аажок чөптүг болган. Ооң каргыраазын кедилиг (өзүп орат) хову каргыраазы деп демдеглес аргажок.

Ансамбльдер аразындан I-ги черни Кызылдың уран чүүл училищезинин «Алаш», II-ги черни Өвүр кожууннун «Кара-Дуруа», а III-кү черни «Салгал» болгаш «Тыва» чаалап алганнар.

Конкурс ниитизи-биле бедик денелге эрткен. Ону организастап эрттирген Алдан-Маадыр сууруннун Культура бажыңының директору Алефтина Сереновна Монгуш, Бора-Тайганыннун Культура бажыңының ажилдакчызы Юрий Маржымалович Ондарның идекпейлиг ажилын демдеглес аргажок. Ол ышкаш Сүт-Хөл кожуун болгаш Алдан-Маадыр суму чагыргаларынын даргалары ачыдузанын чедиргени өөрүнчүг.

**Марьята СУНДУЙ,
«Хөөмей» эртем-шинчилел төвүнүн ажилдакчызы.**

БУДУУ ИСТЕР

Кокпа орук чадан үнүштер аразы-биле улам-на ханылап кирипкен. Оруктуң ол-бо талаларыга бизең куу даштарның кыдыгыра хевис ышкаш ногаан чингистерниң аразындан бакылап алган чыткылааннар. Оон ханылаарга сырды дыйттар, мыйгак-хараганнар. Аңаа четкеш, айттарның бүлүртүң истери читкен. Дыттарның күзүрүмнери хеме дүжүпкен.

— Моон ыңай демги истер тода билдинмес апарды. Кайнаар-даа көөрге, сарыг бүрүлөр. Ужур-бажы тывылбаастады — деп, аныяк лейтенант аяар сымранган.

— Адыр, далаша! Элекке ындыг түннел үндүргөн херээ чок. Моон өскээр кайнаар-даа бардынамас. Оруктуң ишти талазы кадыр эл, бичии-ле кедээр-дээрге, баскылаштыр чыткылап алган хорум даштарлыг чер — дээш, кастыктары чаа көгерип оорар, даштындан көөрге шириин шырайлыг майор азындан дүже халаан. “Улгады берген кижичи чигеп алыры ол боор” деп бодаан аайы-биле лейтенант өскээр көрнү берген. Шыпшың. Арганың чоңаада ыраажы куштары безин шимзэн чок. Олар дунааргай каан хүнге даамчырап, хөлегедө тамчыктанып олураарлары-ла ол боор.

Эзер кырынга чеже саадаар, шылазгыраан лейтенант эде олуруп чыдар аразында оожум үн дынналган.

— Бээр, бээр. Мээң азымны бже чедип эккел.

Та, чүге ийик, лейтенантның бажынга элдептиг бир бодал кирген: “Чигеп алыр дээр болза, чүге ырай бергени ол. Каш базарга-ла, кижичи көзүлбес, шыргай мыйгак-хараганнар ышкажыл. Салгын уу база эвес-тир...”

Майор сөгедектеп алган олурган. Ооң черле ынак олуду: адыштары дөмектериниң кырында, дискетери кожа. Холдарының салаалары үргүлчү олуй-солуй шимчегилээр.

— Бээр, менээ дужааштыр, оруктуң дуу талазынга чавызай олурувут. Сенээ көргүзөр дээш таарымчалыг чер шилип алдым. Мону топтап көрөм — дээш, майор холунда тудуп алган органы дая сывы-биле үүрмек күзүрүмнери тарадыр, оожум ширбип эгелзэн.

— Ам-на эскерип кагдым, Яндар Дажиевич.

— Чүнү?

— Ширбипкенинер соонда айт изи көстүп келди.

Аныяк байысаакчы оон ыңай чүнү-даа чугаалаар аайын тыппаан. Яндар Дажиевич ону эскерип кааш:

— Ийе, ис бары билдингирдир — дигеш, кезек боданып чоруй тайылбырын уламчылаан. — Истер амдызында биске чүнү-даа өчүп бербейн турар. Адыр, ону канчаар номчуурун оон айтып бээр мен. Мында бичи чажыт бар. Бо ширбилчигеш-биле күзүрүмнери өскээр үргүдүптеримге, шык хөзүңгө баскан айт дуюгларының истери көстүп келгени ол-дур. Олар даң бажында эрткен хире...

— Па, үе-шагын кайгалдар база айтып кааннары ол бе? — деп, лейтенант баштактаны аарак айтырган.

— Ынчанмай канчаар. Үе-шаак хамаанчок, бо истерден айттың чыраа-саяан, назынын-даа билип алтар. Кайгалдар болап эртип турда, дүнеки шалыга шыгыр берген күзүрүмнер айттың чидиг дуюунга сый бастынмай баар. Харын-даа эртенги хүн караанга кургааш, улам хөндүрлү бээр. Ооң адаанга чаштына берген истерниң көзүлбейн баары ол-дур ийин. Угадып олуру боор сен, аа?

— Четтирдим, улуг өөредиг болду. Ам шак бо чам аразынга курт-даа кылаштап каан болза, ону чагаа ышкаш сааладыр номчултар мен — деп, байысаакчы баштактанып каан.

— Сааладыр номчуурун шала-ла элек. Амдызында чүгле үжүглелин шээжилеп алган мен дээрзин утпа, шүве. Че, ам мунай чортуп олур. Орууvus уламчылаалы. Аныяк кижиниң кулаа дыбыжы, караа көскү болгай.

Шириктиг хөзүрүнү албан-биле ховулап каанзыг чинге орук арга иштиңче ханылаан тудум-на улам шаптараазынардыг апарган.

— Берге-ле орук-тур. Будуктар мени каш-даа катап шагаайтады. Боостаамдан илбектээш, харын мырыңай чая соп кааптар часты.

— Элекке ундарава, лейтенант! Кандыг-даа чүвөгө эп-чөп херек. Хожутку эвес, эзерге көжүй берген олурарга, кайын боор, Тенгир. Будуктарга арның

дөгөве, шыйбактаптар. Канчап билер, ону көргөш, кеннивис өскээр бодай бээр чадаас.

— Оо, ол кеннигер хүннээчел эвес болдур ийин.

— Ындыг-ла болза эки...

Айттыг ийи кижичи дөвүнчүктү орту кирип орда, оруктуң ол-бо талалары чорту шаарарып эгелзэн. Бизең даштар көзүлбестээн. Чүгүрүүнде кире берген күскү хүн ам-на хере кайгап алган, талыгырда дүдүскектиг сын бажындан харап келген. Хүннүң чидиг херелинге карактарын имирертип алгаш чораан лейтенант азынын кулактары сүвүрерип, хоюксап чораанын кайын эскерер. Ады былдай дүжөргө, кымыскайк өөнүң кырынга олура кээп ушканын безин эскербейн барып-тыр. Туруп чадап чыдырда дунук каткы дынналган.

Чеген тугаа

— Хи-хи, хи! Аныяк кижичи боорунга оран-танды өршээгени ол-дур. Тура халы че, кымыскайктар чымчак черинден ызырыштар...

Яндар Дажиевич элдеп бүдүштүг кижичи. Черле тадыладыр каттырбас, бүдүү “хи-хи” деп каар чаңылдыг. Ону сактып келгеш, Тенгир, та ол канчаары ол ийик, тадыладыр каттыра каапкан. Ийи кижиниң бар чыткан уунда дужаашкак хая өттүнгөн чүве дег: “Ха, ха, ха-а-а-а...” деп улам чидиг, эзим иштиң чаңгызы-биле дүвүредипкен.

Тенгир дагдыныкчызынын “Серемчи кажан-даа артык эвес” деп чагыын сактып келгеш:

— Улуг шимээргептим ышкаш, буруулуг болдум — деп шына сеткили-биле эпчоксунган.

— Ажырбас, ажырбас, лейтенант! Маңаа, дүмбей аргага, боостаң дунгуже-даа каттырыңза, ону кым-даа дыңнаас. Чүгле тайга ээзи мажаалай эскерер. Ынчалза-даа ол сээң дылынны билбес.

— Ам кандыг дыл билер амгытаныл, башкы, сонгу-башкы тайгалар кезип чорааш моолдап, алтайлап өөренип алчы ирги бе? — деп, баштактанып лейтенант ону улам хөөктүрөр бодаан.

Чүвениң ужурун даап билгеш, Яндар Дажиевич “хи-хизинге” эдеринчи чугаазын уламчылап, оожум чортуп бар чораан.

— Мени “майорлаарың” ам болзун, дунмам. Мында турлажаан аң-мең бистин эрге-дужаалыгысты демей-ле билбес. Оларда лейтенантылар, майорлар бир аңгы. Адыларның эң улуг дужаалдын даг-иргек дээр. Бисте болза, генерал-дыр ийин. Хи-хи...

Майор база бир элдеп чаңылдыг: боданы бергенде салааларын ууштаар, хаваан суйбаар. Артында-ла езулаан чүве дег, адыжын кырлайткаш, бажы-курлуг-биле хаваан дүрбүүр, доора суйбагылаар. Кады шоолуг үр ажылдаваан-даа болза, лейтенант пат-ла чаңчыгып калган. Ол өйде майорун бажында бир онза бодалдар тыптып келген дээрзин ол эндес. Ынчангаш ыг чок манагызынган.

— Дем адың чүге хоя бергенин билдин бе?

— Чок...

— “Хат чокта сиген бажы шимчөөс”. Адың анаа эвес хойган. Чокпак кара талдың будуунда үгү сеги азып каан чорду. Аткандан бээр үр болбаан хире. Кайгалдар сыгыр октуг боолуг болганы ол-дур.

— Боолаа-ла үр болбаан...?

— Ийе, ийе, шак-ла ындыг. Ол үгүнүң сегинде ымыраа-сээк амдызында чагдаваан болчук. Куштүң бескээнде балыгның хевир биче араалыг боо огу чорду.

“Ис дээрге база-ла үжүк-биле демей. Ону номчааш билип аптар. Кыдат иероглиф билер болзунза улам эки. Исти танып номчуп өөренип алган соонда, кандыг-даа истелгени, байысаалганы чорудары чийк. Ол дээрге үнези тывылбас херечилер-дир” — деп, майорун суртаалын Тенгир Типтан-оол кажан-даа утпас кылдыр сактып алган. Ону ол утпас-даа. Кем-херек үүлгедииниң болган черинге кандыг-бир чүве ыяап артып калыр. Ооң хемчээли улуг, чегенчиг бичии-даа болгулаар. Чамдыктары мырыңай хензиг болганындан көзүлбес. Ындыг херечилерни дилеп тыварының, танып алырының нарын аргаларын Тенгир Типтан-оол теория кырында ыяк билер. Херек кырында амыдыралга чамдык карышкактарны ол хоо-

чун истекчинин дуржулгазындан өөренип ап турарынга лейтенантның өөрүшкүзү кызыгаар чок. Ындыг болур-даа ужурулуг...

Бирээни дөнгүп бежен хар ажып бар чыдар, аныяа чаа-ла беженниң чарты чокчулап оорар ийи кижиниң аразында чугаа орукка элзэн узамдыккан. Маргылдаа база оларны ойбаан. Түңнели ажыктыг болурун оларның кайызы-даа эки билер.

Дөвүнчү адакталган. Орук делем. Ам-на ийи айт кожаланчып келген. Лейтенантның шагзырап, удумзурап чоруурун көргөш, Яндар Дажиевич эжин сергедирин оралдажып билер-даа болза:

— Тенгир, айттарның кайызының-даа чүзүнү доруг дижик сен бе? — деп билбээчкензэн.

— Кара-доруг... Ээзин байысаагаш, протоколда айтып каан мен. Эртеп каан турган чериниң көрүлдезин база аажок оваарымчалыг кылдым. Айттарның андаштанып турган черлеринден түленди дүктөр база тывылган.

— Өргенде чүү бар дижик сен оң?

— Шеттен кылган өрген чораан. Артында-ла шиви. Будуктарының чидиг дестери хевээр. Араазай кара-доруг айттың өргенин хан хевирлиг чүве тывылган...

— Кайы, өргенге айт дүрбү-нүп турганы ол бе?

— Кайынам, ындыг эвес...

Айтты өртзөн хендир өргенге шилиге берген чораан. Ону че-жип чадааш, өргенни тура соп каан. Ынчан өргенниң будуунга куйгурак ышкаш ак тогланчылар бар болган. Ол барымдаа артыңчылар оорга хамааржыр хевир бар.

Яндар Дажиевич оон ыңай чүнү-даа айтырбаан. Сагыш-сеткили оожургап, мындыг түннелге келген: “Лейтенант черле шорудур. Оваарымчалыг. Өргенде чегенчиг кеш союндузун база эскерип каан. Эр хей! Кокпа орукта, ийи дыт аразының бирээзиниң чөвүрээзинде дүрбүлүп чыдып калган пес удазынын база эскерип кагды. Үн чок херечилер көрүдеди. Че, оор, туттургаш хөрлөзінзе, шорун! Сени карартыр барымдаалар четчир-дир...”

Александр НАТПИТ-ООЛ.
(Уланчылыг).

БОТ-БОТТАРЫ ВЫСТАН ӨӨРЕНИИЛИ

Тыва Республиканың Культура болгаш национал херектер талазы-биле яамызының бадылааны план езугаар кожууннарның культура килдистериниң чанында (амдызында алды кожууннуң) организас-методиктиг төптериниң директорларының семинар хуралы Кызылда С.Пюрбю аттыг Улусчу чогаадылга төвүңгө болуп эрткен. Ук төптүн директору, республиканың культура албан черлериниң директорлар совединиң даргазы Эрес Борбак-оолович Куулар ону удуртуп эрттирген. Семинар-хуралга сайыт Э.А.Данзын культура-чырыдышкын албан черлериниң бөгүңгү ажыл, амьдыралының дугайында илеткелди кылган. Анаа улаштыр ажыл-ишчи чонун дыштанылганын чөптүг организастаарының ажылынга хамаарыштыр ТР-ниң Чазак төлээзи У.С.Надылдын, культура төптериниң болгаш ында ажылдап турар ажылдакчыларның аталдарын, хүндүткелдин бедидериниң талазы-биле кандыг ажылдарны, канчаар организастаарынга хамаарыштыр оралакчы сайыт В.О.Наксылдын база психолог Т.А.Ондарның клуб ажылынга анализиниң дугайында, улусчу

чогаадылга төптериниң тускай эртемнигери М.П.Кууларның, Н.С.-М.Күдеректин солун болгаш ажыктыг илеткелдерин семинарның киржикчилери дыңнаан.

Дараазында өөреникчилериниң класстан дашкаар сонуургалдарының дугайында айтырыгны чугаалашканнар. Хоорайда уругларның “Дилээшкын” клубунуң ажылы-биле чыылганнар танышкан. Клубтун “ээлери” — өөреникчилер аалчыларны орус улустун чаңчылын езугаар хлеб, дус-биле уткаан. 1993 чылдан бээр ажылдап келген бо клубтун организатор башкызы Лариса Михайловна Казанцева баштайгы хүннерден бөгүңгө чедир ажыл, амьдыралының дугайында тодаргайы-биле таныштырган. Аңгы-аңгы бажынарның подвалдарына каш чыл улаштыр турумчуп чадап, бергелерге таварышканының түннелинде, 1997 чылда бо оран-савазын тып ап, ону болурчогууру-биле септел-селип дерип алганын ол онзалап демдеглзэн. Клубта 400 ажыг уруглар езу-чаңылдарның культуразын өөренип турар. Оон ажылынга уругларның ада-иелери улуг деткимче, дузаламчыны көргүзүп турар дээрзин башкы демдегледи.

Уруглар-биле байлак арга-дуржулгалыг башкылар ажылдап турар: А.В.Гусев — ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, ында хөгжүм удуртукчузу, Н.В.Люшак — хыргыгыш, савандан, ыяштан сиилбеп чазаарынга өөредир мастер, Н.Б.Карабаева — таныч башкызы, И.В.Белкина — “Медуница” чогаадыкчы коллективтин удуртукчузу. Коллектив кезигүнери костюмнерни, хөгжүм херекселдерин болгаш өске-даа херек чүүлдерни боттары кылып ап турары онзагай. Уругларның холу-биле кылган национал костюмнерин сонуургап көрдүвүс. Ооң соонда фольклор бөлүү концертин сонуургааты. Бо коллективтин бүгү талазы-биле чедишкенин демдеглевишаан, дуза-деткимчени моон сонгаардаа көргүзерин аазавышаан, Эрес Борбак-оолович суй белекти сөңнзэн.

Семинар-хуралдын ийи дугаар хүнүнде оон киржикчилери Кундустуг, Мерген көдээ клубтарының болгаш Сарыг-Септе кожууннуң Культура бажынының база С.К.Токаның музейиниң ажылдары-биле таныгар дээш айттаныпканнар. Кызыл — Сарыг-Сеп аразында найрал көвүрүү деп ат алган чаа көвүрүгте

аалчыларны Каа-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызы Т.Д.Араптан, культура килдизиниң эргелекчизи В.П.Харченко — олар аяк шайлыг уткуп алганнар.

Кундустуг көдээ культура төвүңгө келгеш, ооң фойезиниң бир азында чонар-даштан кылган чүүлдерни көрүпкеш, ону магадап, төрзөн чуртум Бай-Тайгамның Кызыл-Даан дораан сактып келдим.

Сумунуң чагырга даргазы А.А.Салчак культура төвүңгү болгаш суурнуң чурттакчы чонунуң харылзаазын тодаргай чижектер-биле бадыткап тургаш, чугаалап берди. Суурну беш арбанга чарып алгаш, байырлал бүрүзүн хуваап, эң солун кылдыр эрттиргенерни шаннап-мактап турары солун чорду. Бөгүңде суурда чедиммес амьдыралдыг өг-бүлелерге, оларның ажы-төлүнүң кижизидилгезинче, оларның кадыкшылыңче, сагыш-сеткил байдалыңче кол кичээңгейни угландырып турарын чүүлдүгзүндүвүс.

Кундустугда, Мергенде көдээ культура бажынарнының база Сарыг-Септе С.К.Токаның музейиниң ажыл-чорудулгалары-биле таныжып, арга-дуржулга

солушкаш, хөй ажыктыг, солун чүүлдерни көрдүвүс, ажылыгыска үлгерлеп алгы дег чүүлдерни база сайгарып чугаалаштывыс.

Сарыг-Септе кожууннуң Культура бажынынга төгерик столга кириштивис. Анаа кожуун чагырыкчызы Сагаан-оол Кызыл-оолович Долгар боду киришкен. Кожуунда культура ажылдакчыларының амьдырал байдалынга хамаарыштыр айтырылганы “Төгерик столдун” киржикчилери сонуургап айтырды. Кожууннуң 16 сумуларында шупту культура ажылдакчылары чурттаар оран-сава-биле хандырттыган, харында дузалал ажыл-агыйларлыг. Олардан хомудал чок дээрзин чагырыкчы чугаалады. В.П.Харченко эң-не кол чүве суму чагыргалары-биле көдээ культура төптериниң директорлары чыл, квартал, ай планын тодаргай тургускаш, ол езугаар ажылдаар дээрзин демдегледи.

Арга-дуржулга солчуп чугаалашканын соонда, Сарыг-Сеп суурнуң бот-тывыңгыр артистери-биле каттышкан улуг концерттивисти каа-хемчилерге бараалгаттывыс.

Александр САЛЧАК.
ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

Будалгаш, муңгараанның чагаазы

ЭР УЛУСКА ЧАГЫЫМ

Бо чагааны амыдырал албадап бижидипти. Чоокта чаа тыва телевидениеге адалар дугайында Аяна Салчактың дамчыдылгасын көргөш, өскелерге өөредиг, кичээндириг болзун дээш мону бижидим.

Кончуг хып дээн чалыы үелерим Хову-Аксы суурга эрткен. "Тыва кобальт" комбинатка ажылдап тургаш, ажыл-ишчи, топтуг-томаанның, чараш кыс-биле таныжып алгаш, өг-бүлө түдүп, кады чурттай берген бис. Багай эвес ажылдап, чурттап турдувус. Дачалыг, огородтуг, мал-маганның-даа турган бис. Өг-бүлениң аас-кежи — оолдуг, кыстыг-даа болдувус. Эки-ле үелер турду ийин.

Кончуг хайлыг чүве, ажылдап турган черимге бир херээжен-биле катчы бергеш, чоорту арага-дарыже хандыга берген мен. Ынчан кадайым менден чарылгаш, ажы-төлүн эдертип алгаш, Кызыл хоорайга ажылдаары-биле көжүп чоруй барган. Ынак кадайымны, чараш, чаптанчыг уругларымны ол хевээр көрбейн бардым. Оларның канчаар өскенин, амыдырап-чурттаанын билбес мен.

Ийи дугаар кадайымның ажы-төлүн азыражып, Хову-Аксынга чурттап турдум. Кандыг солун чуртталга турган боор. Эки сактыр чум-даа чок, чуртталгамга сонургал чок чораанын ол. Оглум, кызым, кадайым сактып келгеш, шугулдап, муңгарап, арагалап-даа чордум. Моон журундан ийи дугаар кадайым-биле көрүшпес, аас-дыл-даа былаажы бээр турдувус. Бо чылдарда мээң сагыш-сеткилимден оглум, кызым, кадайым ыраваан, кады чурттап чораан.

Хову-Аксы суурдан база көжүп чоруптувус. Өске черге эки чурттаар бодааным ол ирги бе? Чок, ыңдыг болбаан. Өске кижиниң төлү өске боорунга бүзүредим. Ийи чыл бурунгаар сонгу кадайым чок болду. Азырап өстүрүп, амыдыралга өөредип каан ажы-төлүм мени бажыңдан үндүр ойдадыпкан. Кайнаар баар мен? Кымга херек мен? Кажан шагда каапкан оглум, кызым-че бе, эргеледип чораан эргим

ажы-төлүм иезинче бе? Чок, кымга-даа херекчок болганым ол.

Чоокта чаа Кызыл кожуунун Каа-Хем суурга чорааш, шаанда каапкан кадайымны көрдүм. Оглумнун азы уруумнун уруу-биле кады чорлар. Олар мени эскербээн. 40 чыл бурунгаар чораан болзумза, канчаар куспактап, эргеледип, ошкап турар мен ыйнаан, бүгү-ле эки чүвемни оларга сунар ийик мен.

Оглумнун, уруумнун фамилиязын, адазының адын өскертип алганын чоокта чаа билдим. Кадайым кады чурттап чораан кижизиниң адынга бижидип алган болду. Оглум, уруумнун "ачазы" болуп, азырап өстүргөш, эртем-билигге чедирип каан мээң орнумну солаан бо буяныг кижиге чүгле улуу-биле өөрүп четтиргенимни илередир кижидир мен. Шак ынчаар аас-кежиктиг ададан, кырган-ача болурундан бодумнун буруум-биле казытканым ол-дур. Ам мээң адым эдилээн төлүм-даа чок, кожагар бодум артканым ол-дур.

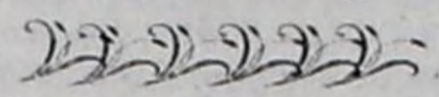
Оглум эмчи, уруум башкы болганнар. Оода оларның бажыңыга чаңгыс катап кирип, ак-кара чокка чугаалажып, ажы-төлүн көрүп, эргеледип көрүмзе деп үргүлчү сактып, бодап чору мен. Эргим үнелиг кижилерим мурнунга канчаар-даа аажок улуг буруумну минтип чору мен.

Мен-даа канчаар, арткан назынымны дөргүл-төрелдерим аразынга чурттап эртер-ле мен ыйнаан. Оода мээң сөөлгү хүнүмге келириңерни диледим. Оглумга оода мээң адым-биле бир огулуну адап ап көр деп чугаалак-саарымны.

Чаныңарда кымнар ора-рын, кымнар эргимин, кымнар чоогун эскерип көрүп, камнап чоруңар деп эр улуска чагыым мындыг.

Р. ХЕРТЕК.

(Адын өскертип каан).

Чүдүлге-сүзүглел

ЧУЛА БАЙЫРЛАЛЫ

Кызыл хоорайда Тываның күрүне филармониязының бажыңына сарыг шажынын Чула байырлалы болуп эрткен.

Аңаа тибет башкы Лопсан Түбтен ук байырлалдың утказын чонга тайылбырлап, судур

номчаан. Аңаа Кызылдың уран чүүл училищезиниң студентилеринден тургустунган "Чалым-Хая" ансамбли солун концертти көргүскен.

Борис ОНДАР.

КЕМНИГ ХЕРЕК БОЛГАШ КЕЗЕМЧЕ

2001 чылдың октябрь 10-да Мөңгүн-Тайга кожуунун Хиндиктиг-Хөлдү эриинде турар балыкчылар бажыңына 31 харлыг балыкчы Е.М.дерзии өлүрткен. Ол херекке хамаарыштыр истелгени ТР-ниң прокуратуразының истелге эргелелиниң аар кем-херектер истээр килдизиниң истекчизи Валентина Дадаштай чоруткан.

Дерзии чорук

Хиндиктиг-Хөл Мөңгүн-Тайга дагларында далай деннелинден 2306 метр бедикте чыдар. Хөлче баар орукта сарлыкчыларның өлгери, бедик черлерде ояттап чоруур сарлыктар таварышкылаар. Хөлдүн эриинде бичии бажыңыгашта "Мөген-Бүрен" совхоз-биле балык тудары-биле керээ чарып алган бөлүк балыкчылар турумчуп алган.

Эрткен чылдың октябрь 9-та ол бажыңыгашка хууда УАЗ-315 маркалыг автомашинага Март-оол Намзын чедип келген. Ооң-биле кады Кызыл-Хаядан Кайгал-оол Салчак, Хеймер-оол Иргит, Алтайның Кош-Агач суурундан Аржаан Ерленбаев биле Сумер Мекшеев чедип келген. Келген "аалчылар" элээн эзирик болган. Шала кезээликтей арткан балыкчылар база чедип келген. Кайгал-оол олардан: "Балыктан бериңерем" — деп дилээрге, балыкчылар туттунган балыктарны Алтайга барып садыпкаш, оон кирген акша-биле аш-чем, бензин садып алыр бис дээш бербээннер. Ынчан кызыл-хажылар хөлдүн өске эриинде Май-оол Дембирель деп балыкчының турлаанга чедирип каарын дилээнер. Хемениң ээзи: "Караңгылаан-дыр, хөлдү кежери берге болур" — деп тайылбырлаан. Эзирик бөлүк машинага олурупкаш, М.И.Дембирельдин турлаанга четкеш, аңаа хонуп алганнар.

Даң адып келирге, бажыңың ээзи Мугур-Аксынга четкеш, ийи фляга балыкты арагага орнап алырын саналдаан. Өөрлери кожуун төвүнче арагалап чоруптарга, Хеймер-оол Иргит хөл эриинге артып каан. Дүш соонда хөглүг бөлүк Дембирельди хөлче чедирип кааш, ында арткан Иргитти ап алыры-биле хөлче углай хапкан. Орукка бар чорааш, эзирээнинден машина башкарылганы Аржаан Ерленбаевке дамчыдып берген. Май-оол Дембирель арагадан хөңнү булгангаш, машина туруптарга, Каргы хемниң ыңдында теректер аразынче киргеш, чаштына берген. Өөрлери ону кыйгырып чадашкаш, оруун улай чорупкан. Аңаа четкеш,

"хөглүг" бөлүк Иргитти алгаш, Кош-Агаже чедер деп барганнар.

Имир дүшкен. Ерленбаев орукту билбес болгаш, азып-азып балыкчыларның бажыңына халдып келген. Балыкчылар Алтай кирип балыктарын садып чоруптарга, бажың кадарары-биле Е.М. артып каанын Кайгал-оол Салчак, Март-оол Намзын билер турганнар. Кажан арага ижип турар үеде Е.М.-ниң чугаазына таарзынмаан бөлүк бажыңче углай басыпканнар. Ол чугааны дыңнааш, Ерленбаев машинаны кагаш, Сумер Мекшеевти алгаш чорупкан. Алтайлар-биле кады Иргит база чоруптар бодаан, ынчалза-даа болдунмай барган.

Хиндиктиг-Хөлге коргунчуг үүлгедиг

Машина даажын дыңнап кааш, П.О., Е.М. бажыңдан үнүп келгеннер. Аалчылар өске балыкчылар чок болурга, бажыңче кирип келгеннер. Кайгал-оол Салчак кирип келген дораан-на кудусту андара туткаш, боо бар бе дээрзин хынап көргөн. Намзын бодунун талазындан балыкчылар ийи фляга балык бербээнинге таарзынмаанын чугаалаан. Ооң эзирик угааны Е.М.-ниң кандыгдаа тайылбырын, буруузун минтип турарына доктааваан. Ол балык аштаары-биле столда кадап каан бижекти туткаш, өске холунга аш-чем белеткээр бижекти алгаш, бажыңның ээзин бажыңче бижектээри-биле азыгже сыйндыра берген. Хеймер-оол Иргит үүлгедиг кылбазы-биле холундан сегирип алган. Ынчалза-даа ол Е.М.-ниң хаваан, чаагын, мойнун, адыштарын бижектеп четтигипкен.

Ол үеде Кайгал-оол Салчак сапык идииниң хончузундан бижек уштуп алгаш, өске холунга база-ла стол кырынга чыткан бижекти туткаш, назы четпээн оолду бажыңдан үндүр сывыраары оралдашкан. П.О.камгаланмышаан, наралар кырынче үне халаан. Кайгал-оол Салчак холунда туткан ийи бижээ-биле элээди оолду бижектээрин кызыткан.

Хеймер-оол Иргит элээди оолдун будунче бижектедип алганын көрүп кааш, эжин орталанырын дилээн. Ынчалза-даа дүржөк идегеттер орталаныр туржук, ийи кем чок кижини бижектээри-биле туружун солчуп алганнар. Кайгал-оол Салчак Е.М.-ни бижектеп эгелээн. Намзын бичии оолду сыйндыра берген. Бижектедип алган Е.М. алгыра бээр аразында элээди оол чадырдан үне маңнай бергеш, бажыңдан элээн ыракта даштар аразынче чаштына берген. Кажан өлүрүкчүлөр машинага олурупкаш, чоруй баарга, П.О. бажыңче кире бергеш, оон бөрт-биле чылыг куртканы кедип алгаш, кедээр дагларга даңны атсып алган. Даң ада-ры-билек, П.О.бажыңче катап киргеш, чылыг эт-сеп чыып алгаш, үнүп келгеш, бажың чоогунда Е.М.-ниң өлүг мөчүзүн көрүп каан. Корткан оол база-ла дагларга шагдаалар келгиче чаштынып чыткан.

Кем-херек үүлгедикчилери орук ара Аржаан биле Сумерни машинага олуртуп алгаш, Алтай Республикаже углай хапкан. Ынчалза-даа өлүрүкчүлөрниң аяа долган. Оларны шагдаа ажылдакчылары кыңчыктырбайн түдүп алган.

Кеземче херээ онааган

Бо херекке хамаарыштыр суд хуралын РФ-тиң алдарлыг юризи Х.Файзуллин билдиги чоруткан. Кем-херек үүлгедикчилери чеже-даа боттарын агартып, хамык бурууну балыкчыларже чууй каарга-даа, шын билдинип келген.

РФ-тиң Кеземче хоойлузунун 304-309 чүүлдери-биле суд коллегиязы Март-оол Намзыны тос чылда, Кайгал-оол Салчакты 17 чылда шынгыны чурумнуг колонияга херээн эрттирери-биле хосталгазын казып шииткен. Оон аңгыда өлүрткен кижиниң иезинге К.Салчактан 200 муң рубльди, М.Намзындан 100 муң рубльди тыртар. Ол ышкаш амытынындан чарылган кижини ажаарына когаралга таварышкан иеге 19 муң 639 рубльди кем-херек үүлгедикчилериниң төрелдери төлээр болган. Элээди оолга чедирген балыгы дээш К.Салчак 70 муң рубльди, М.Намзын 50 муң рубльди төлээн.

Василий КРИВДИК.

"ШЫН" СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Ондар Анай-оолович Ходуй-оолду** сөөлгү орукче үдежип, ажыг-шүжүүвүстү деңге үлешкен чонувуска, Кызылда, Тээлиде, Кара-Хөлде, Барыын-Хемчик кожуунда ажылдап, чурттап чоруур төрелдеривиске, эш-өөрүвүске, кудаларывыска, ачавыстың кады ажылдап чораан эштеринге четтиргенивисти "Шын" солунну дамчыштыр илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары.

Тыва Республиканың Чазаанга, ТР-ниң Экономика болгаш Көдээ ажыл-агый яамыларына бистиң ачавыс **Дадар-оол Аякаевич Монгушту** сөөлгү орукче үдежип ажаарына ачы-дузазын көргүскени дээш улуу-биле четтиргенивисти илереттивис.

Өөнүң ишти, уруглары.

Эрзин кожуун чагыргазы, Төлээлекчилер хуралы, Эрзин суму чагыргазы 1994-1998 чылдарда кожуун чагыргазының даргазына ажылдап, кожуунун социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузун кириген

Екатерина Күгүловна КАЛГА-ХӨӨНҮН

аар арааш, элекке мөчээни-биле оон төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редактор Артур ХЕРТЕК
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат,
Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертек,
Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдиз — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдиз — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, үлетпур болгаш медээлер килдизтери — 3-34-98, тел/факс (394-22) 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6670.
Чагыг 137.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулганың чорудулганына контроль болгаш бүртүкелниң Тыва девискээр эргелелинге бүртүктеттинген.

Бүртүктеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.